

ШЫН

№ 77
(18039)

2011 чылдың
июль 12,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Интеллектуал-политиктик солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Чазак Даргазының ажыл-албаны

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ ДУГУРУШКАН

Дүүн Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол Енисей үлетпүр компаниязының чаа ээлери — Россияда чес бүдүрериниң талазы-биле улуг бүдүрүлгө «Сская медная компания» ХАН-ның удуртукчулары — Руслан Байсаров били Руслан Байсаров олар Тывага идырал хандырылганы чегей өг-бүлелерден салым-аннын уругларга Кызыл хоорайга школа-интернатты арының дугайында социал кады ажылдажылга айын дугурушкан.

Дугурулгада ат салганы езу-дугу бо чылын эгелээш, лда ажылгалче кириер. Ооң а ниитизи-биле 200 млн. өрдүнгөн.

токолга ат салыры-биле ийи мен топ-менеджерлери-еспубликаның эрге-чагыр-иле ужуражылгага чедип Дугурулгада ат салып ту-е Руслан Байсаров Енисей компаниязы чоокку үеде иң хөмүр-даш тывыжының биле ажылын идепкейжи-Курагино — Кызыл аразы-мир-орук тудуунга киржи-наткан. Баштайгы үе-чада-мун ажылчын олуттарны ы көрдүнгөн. Аңаа хөй де тус черниң кадрларын гудар. Бо социал телеви-— школа-интернаттың ту-мпания буянның ажыл-хе-

рек деп санап, кандыг-даа байдал-дар тургустунуп келзе, дугурушкан хуусаада тудуун доозарын Руслан Байсаров аазаан.

ТР-ниң Чазаның Даргазы

Ш.Кара-оол протоколга ат салы-рының мурнунда-ла чугаалажыл-галар үезинде чаа инвесторларның планнары күсөттинге бээр дээр-зинге бүзүрээниң дыңнаткан. Ооң чугаазы-биле алырга, компания-ның чаа ээлериң келгени-биле демир-орук болгаш хөмүр-даш та-лазы-биле төлөвилелдер чаа бай-далче кирип, моон мурнунда тур-ганындан шапкын бурунгаарлаар ужурулг. Кады ажылдажылга чо-гуур үре-түннелди бээр деп үнө-лелди алган.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызы.

Черивистиң байлаакшылы

КАТ-ЧИМИС ЭЛБЕК БОЛЗУН!

Төрээн черивис Тывавыстың чугула дээн байлааның азында кат-чимис кол черлерни ээлеп турар. Тыва ки шаандан тура бойдузунун өргүп чоруур байлаак-ылын шын ажыглап, четтирип билер чораан.

гандыр хүрээленген агаар-унга бистиң өгбелеривистиң хумагалыг чораанындан ам е чедир бистиң бойдузувус эвес байдалда бооп арт-и.

Чылдың-на чайгы үеде Тываның янзы-бүрү булуңнарының улуг-би-чи чурттакчылары амыдыралынга дөгүм кылдыр кат-чимизин чыып, чонга садып-саарып ап турарлар. Бо чылын каттың дүжүдү кайы-хи-ре болуп турарын сонургап, Кызылдың төп рыногунун чанында кат-чимис садыг-жызы Л.Ч.Куулар-биле ужу-ражып чугаалаштым.

Черби суурнуң чурттак-чызы Любовь Чоодуевна Кууларның (чурукта) чуга-азы-биле алырга, чайгы үениң сооксумаар бооп турарын-дан оон мурнунда чылдарда деңнээрге, кат-чимис дүжү-дү шоолуг-ла эвес, эвээш болуп турар. Ынчалза-даа Чербинин тайгаларында инек-караа, кызыл-кат, көк-кат, киш-кулаа арбын үнген, чүгле харын быжып чадап турарын Любовь Чоодуевна хараадап чугаалады. Черби суурнуң чурттакчылары кат-чимис садып-саарып тургаш, амыдыралынга хөй эвес-даа бол, акша-көпеекти кирип

ап турарлар. Бо чайның соок-сумаар болган ужурундан база паромунуң чамдык саадашкынын-дан Кызыл хоорай кирип, садыг-саарылга кылыры берге апарганын Л.Ч.Куулар чугаалады.

Тес-Хемден С.О. Натпит-оол кожуунда кат, тоорук бо чылын хөй үнгенин амырап чугаалап, кижилер ону төтчеглевейн, камныг ажаап алыр болза дээн күзелин илеретти. Өске кат садыкчылары база кат-чимис, тооруктуң дүжүдү бо чылын эки, ынчалза-даа чайның шала соок болган ужурундан быжары оожум болуп турарын демдегледилер.

Сериин хүннер эртип, изиг хү-нер болурга ажыктыг, чаагай янзы-бүрү кат-чимис быжып, кижилерге элбек дүжүдүн сөңнээр-ле бол-зунам! Ынчан кат садар кижилер-ниң саны база көвүдөй бээр. Олут орбас, эрес-кежээ кижилер чери-ниң кежиин четтирип, ону чыып алгаш, садарын садып, келир кыштың аыш-чегин курлавырлап алырлар.

Азияна ХОМУШКУ.

Ренат САНГЫ-БАДРАНЫҢ
тырттырган чуруктары.

МООЛДУҢ НААДЫМЫ-БИЛЕ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Дүүн Моолда Гун империязының тургустунганының 2220 чылынга, Улуг Моол империязының үндезилеттингениниң 805 чылынга база Моолдун Национал-хосталгалыг революциязының 100 база Улусчу революцияның тиилээниң 90 чылынга тураскааткан байыр-наадым хемчеглери эгелээн. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. Кара-оол моол чоннуң онзагай күрүне байырлардарын тава-рыштыр Моолдун Кызылда чингине консулу Дашбалбар Базарсадка байыры чедирген.

"Хүндүлүг дээрги Базарсад! Акы-дуңмалышкы Моолдун нацио-нал байырлары — Наадым-биле сеткилдин ханызындан эң-не чылыг байыр чедирешишкин хүлээп ап көрүңер! Ыраккы эрткен чүс чыл-дардан эгезин алган бо байырлар Төп Азияда көшкүн чоннарның онзагай езу-чаңчылдарындан сал-галдан салгал дамчып келген. Тыва-ның болгаш Моолдун чоннарын тө-релдешкек чаңгыс аай сагыш-сет-килдин культуразы, езу-чаңчыл-дары болгаш амыдыралы, чаңгыс аай төөгүлүг салым-чолу каттыш-тырып турар.

Наадым хүннери-биле байыры

чедирип тура, Моол биле Тываның аразында хөй талаалыг болгаш че-димчелиг кады ажылдажылганың, кожа-хелбээ харылзааның хөгжүл-дезинге ачы-хавыяңар дээш Си-лерге сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргеними илередиң.

Силерге каң дег кадыкшылды, узун назынны, аас-кежикти болгаш чечектелишкинни, чоннар аразы-га найыралды быжыктырар дээш кылып чоруур буянның үүле-херээ-нерге ам-даа чедишишкиннерни күзедим" — деп, Тыва Республика-ның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол байыр чедирешишкинде демдеглээн.

"ҮСТҮҮ-ХҮРЭЭ" СИЛЕРНИ МАНАП ТУР!

"Үстүү-Хүрээ" аттыг дириг хөгжүмнүн болгаш чүдүлгениң делегей чергелиг XIII фестивалы бодунуң ажылын бөгүн эгелээн. Ооң хемчеглеринге киржири-биле даштыкы чурттардан болгаш Рос-сияның аңгы-аңгы булуңнарындан хөй санныг хөгжүмчүлөр болгаш көрүкчүлөр чедип келген.

Чылдың эң-не онзагай хөгжүм төлөвилели кылдыр бодунуң ажылын бадыйткаан бо фестиваль бо удаада чаа, солун хемчеглерни көрүкчүлөргө сонургадыр. Ол дээрге, Тыва Арат Республиканың үндезилеттингенинден бээр 90 чыл болур юбилейинге уткуштур Чөөн-Хемчик кожуунуң чагыргазы кожуунуң наадымын фестиваль-биле чергелештир эрттирер. Аңаа кожуунуң бүгү албан черлериниң киржилгези-биле байырлыг чыс-каал, эң-не чараш дирткен 90 даң-гына болгаш экер-эрес 90 мөгениң көргүзүү байырларды каастаар. Чүгүрүк аъттарның чарыжы чүгле аалчыларны эвес, а аът спортунга ынактарны база хаара тудар дээр-зи чугаажок. Ынчангаш аалчылар тыва чоннуң культуразы, спортчу оюннарын сонургап көөр аргалыг.

Фестивальдың кол сорулгазы — чоннуң сонургалын оттуруптар сорунзалыг, чаа-чаа, онзагай хөгжүмчү аттарны илередири болгаш сарыг шажынның ыдыктыг хүрээ тудуун катап тудуп тургу-зары болуп турар. Ук фестиваль эрткен хемчеглерниң үезинде бодунуң мурнунда салган кол со-рулгалын боттандырып — эрги хүрээниң тудуу-биле дөмей дөзе-вилелдиг тудуун доозуп, XIII фестивалдың ажылының үезинде ажылгалга кириери планнаттыган. Үстүү Чадаанада сарыг шажынның ыдыктыг Үстүү-Хүрээниң төөгү-лүг тудуун катап тургузар дуга-йында эгелекчи саналды кириген

Вилы Хаславская, Тываның Улустун артизи, тыва-австрий ыраажы Сайно Намчылак, Тыва Республи-каның Чазаның үрер хөгжүм ор-кестри болгаш катаптаттынмас үн-нүг Софья Кара-оол, ГенДос бол-гаш Альберт Кувезин, "Хүн-Хүртү", "Тыва", "Чиргилчин", "Хартыга" дээш, өске-даа ат-сураглыг бөлүк-тер база Франциядан Garlo Jo бөлүк, Чехиядан Svatava Drlickova дээш, солун артистер көрүкчү-лерге бараан болур.

Фестивальдың мөөрейлиг кезээнден аңгыда, келген чон бол-гаш хөгжүмчүлөр ыдыктыг черлер — Алды-Хүрээден Үстүү-Хүрээге чедир чадап кылаштааш, шажын чүдүлгезиниң "Хороо" езулалыга киржип, эрги болгаш чаа хүрээ-лерни долгандыр кылаштажып, арыглаашкынны алып.

Үшкү хүнде — бо хүнде бистиң аравыста чок-даа болза, фести-вальдың кол сорулгаларын боттан-дырарынга улуг идигни берип, ар-га-сүмени катпышаан боттуг дуза-ны көргүзүп, дорт киржип чораан ат-хам сураглыг Ай-Чүрек Оюнун, "Амыр-Санаа" бөлүүнүң удуртук-чузу Александр Саржат-оол бол-гаш өске-даа кижилерниң чырык адынга тураскааткан "Сактыш-кынның одаа" болур.

Чоннуң сонургалын чаалап алган "Үстүү-Хүрээ" силерни манап туру!

Айлаң МОНГУШ.

Көдээ суурда амыдырал

«САДЫВЫСТЫҢ ҮНҮШ-ДУЖУДУ
ЧОНУВУСТУ АЗЫРАП ТУРАР»

Кызыл кожуунун девискээри делгем, чону хөй. Кожуун төвү Каа-Хемден аңгыда, тос суурда чурттап турар чоннуң амыдыралының деңгели колдуунда дөмей: тус черлерде, шаандакы колхоз-совхозтар ышкаш, ажил-агыйлар, бүдүрүлгелер чогуңдан улустуң хөй кезин ажил чок. Амыдыраар акша-төгерикти кым канчаар тып шыдаар болдур, ол шаабиле чурттап, ажи-төлүн өстүрүп турар.

Төлөврлиг ажил чок байдал алызындан кезжээ, кызымак кижилерни улам идепкейлиг хөдөлгөргө албадап, а шала кошкак, чалгаазымаар кижилерни хүн эрттирип, бора-бүдүн чурттаарына азы арага-дарыже хандыгып киреринге чедирер.

Сумуларда чон-биле хүн бүрү ажилдап турар удуртукчулар — суму даргалары азы суур баштыңнары ол дугайын эки билер. Олардан «бо хүнде силерни кандыг айтырлар дүвүредип турарыл, оларны чогумчалыг шийтпирлээр дээш чүнү кылып турар силер, чонунарның амыдыралын экижидер, ажил чок кижилерни ажил-биле хандыраар дээш кандыг хемчеглерни ап, чоокку келир үеде чүнү кылар деп турар силер?» деп айтырар болзувусса, ажил-херектериниң дугайында өскелерге ажыктыг болгу дег чүүлдерни хөйүнү чугаалап болур. Черби көдээ суурнуң баштыңы Наталья Болатовна САГДЫНЫҢ интервьюзун бөгүн парладымыс.

Н.Б. Сагды Черби школазының доозукчузун суму чагыргазының хүндүлел бижии-биле шаңнап тур.

— Черби суурда чеже өг-бүлелер болгаш чурттакчы чон барыл? Оларның ажил-агый-биле хандыртылганы кандыгыл?

— Бистин суурвуста 315 өреге, 1208 чурттакчы бар. Чоннуң эвээш кезин ийи школада, уруглар садында, участок эмнелгезинде, ыяш ажил-агыйында болгаш катчимис өстүрер садта ажилдап турар. Арткан улусту хандырыптар орта ажил чок. Черле кайы-даа суурларда ыңдыг-ла болгай.

Чербинин сады тус черниң чонун азырап турар деп болур. Ылаңгыя ажилы чок кижилер аңаа частан эгелеп-ле чашпан, сизген аштап, чер суггарып, өске-даа ажилдар кылгаш, төлөвр орнунга чайгы үеде виктория, вишня, малина, инекараа дээн ышкаш каттар быжа бээр, оларны чыып алгаш, Кызылга рынокка алпарып саткаш, оон кирип алган эвээш-биче орулгазы-биле аш-чем, идик-хеп садып амыдырап, күзүн школа эгелээр мурнунда уруг-дарыяларга өөредилге херекселдери, хеп аймаа садып бээр. Ынчангаш ол сад чонга дыка ажыктыг, дузалыг болуп турар-дыр ийин.

Кызыл кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн даңзыында турар чурттакчыларывыс суур чаагайжыдылганын болгаш өске-даа ажилдарга доктаамал киржип турар. Чижээ, 2010 чылдың чазынында болган улуг үер-чайыктын уржуундан суур иштинде хөй оруктар, көвүрүлгөр үрелген турган. Ол бүгүнү катал эдип, септеп кылырынга, Тапсы хемни кежир көвүрүгүнү тударына бистин чонувус дыка идепкейлиг киришкен.

— Наталья Болатовна, амыдыралы кошкак, чедимес өг-бүлелер сууруңарда хөй бе? Оларга дуза-деткимче көргүзүңүр турар бе?

— Ийе, ыңдыг өг-бүлелер бисте база бар. Күзүн соок дүжүп, хар чааптарга, чамдык өөреникчилерге идик-хеп-биле дузалажып, суму

чагыргазында, албан-организацияларда ажилдап турар кижилер, башкылар боттарывыстың хууда-даа акша-төгериности чыып тургаш, идик-хепти садып берип турар-дыр бис. Чединмес амыдыралдыг өг-бүлелер оон-даа өске дузаны бистен ап турар.

Суурнуң чурттакчы чонун ажил-биле долу хандырыптар арга чогуңдан хүн бүрү амыдырал чеже-даа берге болза, кижилерниң холу салдына бербээн. Кижилер бүрүзү аар-саар ажилдар кылып тургаш, амыдыраарының кандыг-бир аргазын черле тыва бээр-дир.

Чонувус алыс-ла идепкейлиг. Көдээ культура төвүнүн ажилдакчыларының организастап эрттирип турары янзы-бүрү культура-массалыг ажилдарга, нити болгаш организацияларга эрттирип турар байырлалдарга улус үргүлчү хөйү-биле киржип турар. Кижилерни кадык-чаагай амыдыраарына хаара тудар сорулгалыг янзы-бүрү спортчу маргылдааларны чарлап, кадык-шылга хүнүн ай санында организастап эрттиреривиске, чон хөлчок киржир. Ылаңгыя ортумак школынын, коррекция школының башкылары, өөреникчилери, суурда албан черлериниң, организацияларның ажилдакчылары маргылдааларга үргүлчү киржип, тиелекчилер шаңнадып, мактадып турар.

Участок эмнелгезинин улуг эмчизи В.С. Савиловтуң удуртулгазы-биле эмчилер, медицина сестралары чон-биле ажилдап, янзы-бүрү аарыларга удур профилактика ажилын чорудуп, санбюллетень-нерни белеткээш, организацияларга азып, лекция-беседаларны кылып турар.

— Кайы-даа суурларда арагага сундулуг кижилер эвээш эвес боор чүве-дир. Силерниң сууруңарда бо талазы-биле байдал кандыгыл?

— Ындыг кижилер бисте база бар. Милицияның (полицияның) участок төлээзинин киржилгези-

биле ыңдыг өг-бүлелерни, бүдүү арага садып турар кижилерни үргүлчү хайгаарап, оларның бажыңнарына барып, чугаалажып, профилактиктиг ажилды чорудуп турар бис. Неделяның кайы хүнүнде кандыг организацияның ажилдакчылары чүнү кылырын графиктеп, планнап каан, олар ол езугаар ажилдап турарлар. Сумуда Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгукчулары-биле кылып чорудуп турар ажилы шоолуг көскү эвес, кошкак. Ындыг-даа болза, оларның аразында идепкейлиг депутаттар база бар, оларның ажилын чон көрүп, үнелеп турар.

— Черби суурда өрт өжүрериниң эки турачы дружиназын тургузган-дыр, ооң ажилына хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Наталья Болатовна?

— Кара-Хаак, Черби суурлар-биле аргыжар чаңгыс оруувуста паромнуң ажилы күзүн, чазын түр соксай бээр, үр үеде харылзаа шуут үстүр дээрзин билер силер. Ооң кадында бистин суурувус тайга эдээ черде турар болганда, өрт айылындан баш удур камгала-ныры албан апаар. Ынчангаш республиканың өртке удур албан чери 2008 чылда биске эрги хевирин өрт машиназын берген. Ону ыяш ажил-агыйының машина тургузар черинде тургузуп алган, техниктиг байдалын үргүлчү хынап көрүп турар бис. Бензини бар.

Ийи суурну өрттен камгалаары-биле 10 кижилег эки турачы дружинаны тургускан бис. Ооң кежигүннери өрт өжүрериниң тускай өөредилге-белеткелин эрткен. Херек апарганда, дүрген чыгып, өрт өжүреринче үнүлтеринге үргүлчү белен турар улус.

Черби, Кара-Хаак суурларны тудуп тургусканындан бээр мынчага чедир шийтпирлеттинмээн эң берге айтырыг — Би-Хем кежеринин, ыңай-бээр аргыжарының айтырыы. Ынчангаш паромну сугдан уштур үези чоокшулап орда, чон ортузунга тайылбыр ажилы чорудар-дыр бис: амыдыралга эң чугула херек чүүлдерни — аш-чемнерни, бирги чергениң барааннарын, эмнер аймаан, одаар хөмүр-дашты баш удур курлавырлап, саттынып алырын сагындыраар. Эң чугула сорулга — одалга сезонунга баш бурунгаар эки белеткенип, албан черлеринге, организацияларга хөмүр-дашты четчир кылдыр сөөртүп, курлавырлап алыры.

Улуг-Хемни кежилдир база бир көвүрүг тудар дугайында чугаа ам-даа уламчылап турарын билер бис. Чоорту ол черле туттуна бээр боор дээрзинге чон идепеп турар.

Х-К. МОНГУШ
чугаалашкан.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ААС-КЕЖИИ —
АЖЫ-ТӨЛҮНДЕ

Өг-бүлө, ынакшыл болгаш шынчы чоннуң Тывага июль 8-те демдег.

Милицияның улуг прапорщиги Байыр-оол өг-бүлөзи ТР талазы-биле ИХЯ-ның аппарады уруглуг болгаш быжыг найыралдыг өг-бүлөн кирип турар.

Ол өөнүн ишти Наталья Чизеевна-биле 19 чыл кады чурттап келген, олар чеди ажи-төлдүг, оларның алдызы-кайгамчык кыстар, чедигизи-Тамерлан — өг-бүлениң эң эргелелдиг чассыг оглу.

Ооржактар ажи-төлүнге төлөптүг үлөгерин көргүзүп чоруурлар. Улуг улустуң бот-боттарының аразында найыралдыг чоруу бүдүн өг-бүлениң менди-чаагай, тайбың байдалын тургузуп турар. Ажи-төлдү төлөптүг кылдыр өстүрүп, кижизидип алырга, сөөлүнде барып, назылап кырый бээр, быжыг чөлөнгиниш апаарлар дээрзин ада-ие билер.

Хөй ажи-төлдүг өг-бүлөгө акша-төгерики чедишпейн баар та-варылгалар черле турар. Ынчалза-даа олар театр баар чоруун черле кагбастар, чогадыкчы чорук болгаш уран чүүл ол өг-бүлөде кол айтырыг болуп турар.

Байыр-оол Ооржак шеригден халажып келгеш, 1993 чылда шагдаа органның ажилдап эгелээн. Амгы үеде ол ТР талазы-биле ИХЯ аппаратының камгалал салбырының шагдаазы албандужаалда ажилдап турар. Соңгу-Кавказ регионунга барып, шериглерниң каттышкан бөлүнгө дайынчы даалгаларны эки күүсеткен, ол дээш Россияның ИХЯ-зының Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Бодунуң хостуг бүгү үезин Байыр-оол ажи-төлүнүн кижизидилгезинче угландырып турар, ол

дежурныйлаашкын келгеш, бажыңына шаан, уругларына ыңага дузалажып турар.

Наталья Чизеевнаның онкология дивизионун ажилдап турар. Ол бедик харысалгазы бодунун чүрээниң чыгырына өргүп чоруур. Дан ол өг-бүлөде ынак бот-боттарына хүндү долган. Чаштар боттар салгазын билерлер, а кады кылып чаңчык хол куруг орбастар — хуужуур-даа кылып танышкын-биле дыңна.

Ол улуг болгаш найыралдыг бай-шырак чүткүлдүг кижилер. Ооржак материалдыг ринге хөңнү чок, акс ажи-төлүмде деп са. Өөнүн иштинин дугайы ажилгыр, шудургу а кандыг-даа бергезинде кижилер деп санаар. Наталья Чизеевна да турар, улуг өг-бүлениң белеткээр, кезжээ орай.

Натальяны шупту уонза ие деп үнелээр, Б коллегалары хүндүлэ боттарын бөдүн өг-бүлө санаарлар.

ИХЯ-ның парлагы

Мед

КЫЗЫЛ ДИПЛОМУНУГЛАРГА

Тыва Республиканың Чазаа дээди өөредилге черлерин өөредилгелиг азы кызыл диплом-биле доосканнарга ипотека алырынга деткимче субсидия акшазын бээриниң дугайында яамызының ажилдап кылганы төлөвилелин сайгарып көргөн. Сүрүнүнүн аккредитациязын эрткен дээди өөредилге черин до-чылдан эвээш эвес үе дургузунда экономика талазы-биле бүдүр-ринде ажилдап турар, 35 харга чедир хар-назылыг хамаатылар бир эвес 1,3 млн. рубль өртөктүг 1 өрээл квартираны ипотека-биле садып алыр болза, ол дээш ай санында төлээр ужуру-рубльдин 13 мунун республика төлөп бээр. Экономика с-чугаалап турары-биле, бо төлөвилел езугаар ипотека субсиди-күзөлдиглер октябрь айга чедир билдиринишкенин кири Кордакчыларның санындан субсидияга тус-туста бээр акша билдинер.

АНЫЯК ӨГ-БҮЛӨЛӨРГӨ

Тыва Республиканың Чазаанда аныяк өг-бүлөлөргө хам-концепция бадылаттырган. Республикада өг-бүлөлөргө хам-аныяктар тургузуп турар. Ынчалзажок Аныяктар херектеринин спорт талазы-биле яамызының көргүзүлгери-биле республика өг-бүлөлөр шоолуг быжыг эвес — хөй кезинде 5 чыл хире кады ийи ажи-төлдүг аныяктар чарлып турар. Ооң чылдагааны — ма-байдалының чедимче чогуңда. Ынчангаш аныяк өг-бүлөлөргө эрге-байдалын бедидер сорулга-биле акша-хөрөңги, мат-деткимчени көргүзөр хемчеглерни ап чорудар.

ТР-ниң албан-езуунуң сайты

МУРНАКЧЫ СААНЧЫ

Ленин, Октябрь революциясының, Күш-Ажылдың Тук орденнеринин эдилекчизи, Россия Федерациясының көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилчызы, Улус ажил-агыйының чедишкиннеринин игелгезинин 2 мөңгүн, 1 хүлер медалының эдилекчизи, «ХХ чүс чылда Тываның шылгараңгай кижилери» деп Күрүне номунга кирген алдын шынзылганың эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың сураглыг саанчызы, СССР-ниң Дээди Советинин, Тыва АССР-ниң Дээди Советинин каш дакпыр тутады, Чөөн-Хемчик район, Хайыракан көдээ эеттеринин хөй чылдарда чоннуң айбычызы болуп аан Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуш июльда мугур 70 харлаан юбилейин демдегеп эртти. Ол дээрже ат-сураа алгаан, алдар-хавыязы көвей, чунга езулуг-ла хүндүткелдиг кижилеринин бирээзи.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна саанчыдан Дээди Совет адынга чедир белен звес эрткен. 1941 чылда Кызыл Армияны Даспы сумузунун Ондум емнин Каа-Хемче кирген малчын арат өг-бүлө Сайыр Сүрүкеевич биле Чыла Маадыр-ооловна Монгуш-иң ийи дугаар уруу болуп түнгөн. Хайыраканның оглу Байындыевич Монгуш-биле туткан. Танов Монгуш ферманың эң-не кол болгаш чугула ажалчызы — электрик. Электрик-аарыга кол деткимчени берген. Буу-хаа далажып басып, артык шимчээшкн кыл-наа-ла оожум, ылым-чылым чачыг, кылган ажилыга харысалгалыг, чонунга ткелдиг кижилер. Алдын-кыс Байыровнаның езулуг оң ооп чораан. Бо хүннерде оң аравыста чогу кончуг хому-г.

Владимир Танович Монаштай Чөөн-Хемчик кожуун-СЭКП-ниң XXII съездизи» совхозаачылап, гараж эргелек-улуг инженерлеп үре-түнел-кылдап чораан. Амгы үеде хоорайда хуу сайгарлыкчы. Ольга Күжүгетовна Кызыл йның бир дугаар школазында дыл болгаш литература баш-чүс-чүс оолдар, кыстарны билигге өөредип чоруур. ын дун уруу Виктория —Новоск хоорайның эмчи академия-4-кү курузунун студентизи, телиг, ажи-төлдүг. Оглу Вик-Кызылдың көдээ ажил-агый кумунун инженер салбырын ан, өг-бүлелиг, бир кыстыг. ери Слава школа доозуп

ш чылдар бурунгаар хара-г Хайыракан суурга «СЭКП-ХII съездизи» совхозка мал хонаш, кыштаг сыңышпас-дар-белчир база чедишпес-«Дөргүн» сүт-бараан ферма-а ажил-ишчи ады республика-гге динмирел турган. Ам-чүве кайда боор, бодунуң мак күш-ажылы-биле шыдаар пер хуузуна мал малдап, тарып турар апарган.

СЭКП-ниң XXII съездизи» ачачыс хүн иштинде быжыг, кыл-агый болу бербээн. Ооң оруунга, кижиниң амыды-ышкыш, чазыглар болгаш тии-пер-даа тургулаан. Ынчалза-үш-ажылдың кижилери аңаа бооп келген болгаш, хөг-скаларга үлегер-чижек болу-н.

Алдын-кыс Монгуштуң күш-чы базымы база бо совхозтан эн. Кандыг-ла-бир чылдагаан-келбейн барган саанчыны, чыны, бызаа ажаакчызын

солуур кижилер кылдыр кирген. Ынчал чоруй, саар инектер быжыглат-тырып ап, саанчылап берген. «Ал-дын-кыс чүнү-даа кыла бээрже, тура дүшпес, ажилгыр, кылган ижи бүдүүчел кыс-тыр» — деп, саан-чылар чугаалажып турган. Ынчал-ажок чаңчыкпаан аныяк кижиге кайы хире бергезин олар кайын билер, салааларың саргып шылаар. Ынчан бүгү чүве планныг, учетту-ла болгай, ынчангаш литр сүт дээш, план дээш, ону ажыр күүседир дээш хүннүң-не чыл-чылы-биле соксаал чок тура-соруктуг ажил-

симменталь уксааже шилчээн. Саанчылар, кадарчылар немешкен. Кажак-хораа чедишпес боорга, хары угда 200 инек кирер кажак база немей туттунган.

1966 чылда комсомолчу аныяк-тарның «Дөргүн» сүт-бараан фер-мазы деп эде адаан. Бо чылдардан эгелеп фермага комсомолчу аныяк саанчылар көвүдөп, чылдан чылче бедик көргүзүлгелерни чедип ап келген. Бир инекке онааштыр 2000 литр ажыг сүтү саап алыр аргалыг болган. 1968-1969 чылдарда ферма бедик көргүзүлгелерни чедип ап, сүт саалдазының чедишкиннери-биле «Коммунистич күш-ажылдың бри-гадазы» деп бедик атка төлөтпег болган. 1970 чылдан эгелеп, долу звес-даа болза, чартык механи-застаттыган инек саалдазын орга-низаастаан. Ол дээрже-ле, инекти ток-биле саар, а аркан ажилды хол-биле кылыр дээш ол. Хол-биле кылып чораан берге, аар ажил-дарның дыка хөйү механизацияның күжү-биле кылдынар апарганын түннелинде кижилеринин ажил-дарына таарымчалыг байдалдар тургустунган.

Ол үеде чоннуң амыдыралын экижидер дээш кайгамчык улуг ажилдарны чорудуп турган. Чайгы үеде «Дөргүн» сүт-бараан фермазы

бедиткен хүлээлгени алган. Хү-лээлгени — күштүг дижир болгай, ону ажил-херек кырынга бадыт-каары берге дээрзин дуржулгалыг саанчы эки билер. Планныг онаал-даларны, социалистич хүлээлгелер-ни күүседип, бүгү-ле арга-мергежи-лин, күжүн, билин сүт саалдазын көвүдөдиринче угландырган.

Хамыктын мурунда саар инек-терниң ажаалда, чегерилгезин экижидеринче кол кичээнгенин угландырган. Ол дээрже инектерни чүгле тоттур чегерери, адаан кур-гаглары звес-ле болгай. Орта ха-мааржыр хемчеглер хөй: инектер-ниң уксаазын экижидери, чулуктуг болгаш бөдүүн мал чегерин бүдүрери, чайгы үеде одар, сугат-ты шын таарыштырары, дүнеки ка-датты организаастаары, инек кадар-чыларының харысалгалыг, күш-ажылдың сагылга-чурумун бедиде-ри, мурнакчы арга-дуржулганы өөренип, ону ажылгаары дээш, оон-даа өске. Чижээ, электрилиг саал-да. Дыка хөй саанчылар аңаа иде-геп, оон-биле кызыгаарлаттынып каар. А херек кырында электрилиг саалда соон дарый хол-биле албан сүттүң соңгузун саары чугула. Ынчанмас болза, инектиң сүдү тыр-тылар. Ол-ла бүгү үүрмек ышкыш чүүлдер каттышса-каттышса, элбек

чылда ферма эргелекчизинин ажи-лынче депшиткен. Оон бээр 1994 чылга чедир коллективти удурт-пушаан, саанчылап турган. «Дөргүн» сүт-бараан фермазы чүгле районга звес, харын республиканың мурнакчы фермаларының санынга шагда-ла кирген.

Ленин болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнеринин эдилек-чизи, Тыва АССР-ниң Дээди Сове-динин депутаты Алдын-кыс Мон-гуштуң онаашкан ажилына болгаш хөй-ниитинин херээнге идепкейлиг киржилгезин барымдаалааш, ону СЭКП обкомунуң бюро кежигү-нүңге сонгаан. Ол бүгү чедиш-киннерин коллективинин, эш-өөрү-нүн деткимчези-биле чедип алган мен деп санап чоруур. Оларга удур-тукчу даргалар, саанчылар, кадар-чылар, бызаа ажаакчылары, мал эмчилери, механизаторлар, меха-никтер, бөдүүн ажилчылар дээш, оон-даа өскелер хамааржыр. Удур-тукчу даргаларга Тимофей Пичен-оол, Хүлер-оол Дамба-Даржаа, Онер Сат, хоочун саанчыларга Чыл-бак Сат, Любовь Сат, Семен Оор-жак, Дүктүг Ондар, Көк-Сүрүн Сат, Долума Монгуш, Лиза Монгуш, Зоя Монгуш, Момаа Монгуш, Татьяна Сат, Көк Күжүгет, Надежда Куу-ларны адап болур. Чаш бызааларны доруктурарына үлүг-хуузуң кири-ген хоочун бызаа ажаакчылары — Мария Саңгы-Бадра, Белекей Дон-гак, Шет Куулар, Көк-Сүрүн Оор-жак, Өшкү-Саар Сат, Раиса Сат болгаш оон-даа өскелер.

Чылдың дөрт эргилдезинде одар, сугатты шын таарыштырары, дүнеки кадатты организаастаары, инек кадарчыларының харысал-галыг улуг. Оларга: Чичил-оол Кара-Сал, Холажык Ондар, Мөнгүн-оол Сат, Биче-оол Сат, Аратна Алексей, Даадыр-оол Донгак, Кызыл-оол Монгуш, Виктор Дамба-Сүрүн хамааржыр.

Алдын-кыс карак кызыл шу-дургу күш-ажылы дээш СССР-ниң Дээди Советинин депутаты кылдыр сонгукан. 1984 чылда сөзү Х. Сат-ты, аялгасы Р.Кенденбилди «Алдын-кыс» деп ыры төрүттүнген.

Алдын-кыстың шырай-арнын Аяс хүнге дөмейлээр мен. Алдын-кыстың сагган сүдүн Алаш суу дег узуп аар мен.

Алдын-кыстың хүрөң арнын Ажыг чывар шонуп дыынмаан. Ажилчинның шалып ижин — Аныяктар дөзөп салгаан.

Ажил-ишчи Алдын-кысты Арат чону мактай берген. Тергининеринин одуруунда Дээди Совет депутаты.

Ынчаар-ла чай, кыш солчуп, хөй чылдар эрткен. Оон аразында өөрүшкүлүг-даа, кадыг-берге-даа чылдар бар. Үе-шагның аайы-биле 1994 чылда алдарлыг совхоз дү-жүп, «Хайыракан» аттыг бүдүрүл-геже шилчээн.

Амгы үеде сураглыг саанчы кырган-авам хүндүлүг дышта-нылгада, ажи-төлүнүң аразында, уйнуктарын карактажып, малын малдап чоруур. «Кол-ла чүве кылган ижим чоннуу болган, хому-данчыг сеткил өөр чүве чок, кижилер болуп чурттап эрткен алдын үем хилис черле барбаанынга өөрүр-дүр мен» — деп, кырган-авам сактып орат.

Светлана ДӨКПЕР-ООЛ. Кызыл хоорай.

Чурукту өг-бүлө архивинден алган.

А.С.-Б.Монгуш мурнакчылар аразында. (Бирги одуругунуң солагай талазындан 4 дугаары).

даары негеттинер. «Чүге-ле ынчаар бодуну камнавайн, кызар сен? Ферманы механизастап, хамык чүвени кылып каарга, ынчан кан-чаар-даа ажилдап, кайы хире-даа сүттү саап ал тургай сен» деп-даа турар улус бар. Ынчалажок фер-маны дерип, чаартылгаларны кылбаанда безин ол бодунга быжыгалаан инек бүрүзүндө чылда саалданы 1500 литр турганындан 3000 литр чедирип шыдаан. Ол көргүзүп чайгаар чедип келген звес-ле болгай.

1965 чылга чедир 3 ферма турган, а 1966 чылда фермаларны каттыштыргаш, «Дөргүн» сүт-бараан фермазын тургускан. Ол чылдарда фермага бызааларны эдирип саар 40 баш инек турган. Инектерни саггаш, сүдүн машина-ларга тырткаш, саржаан күрүңге дужаар. Ол чылдардан эгелээш, инектерни бызааларына эдирип саарын соксаткаш, чарба-биле чегерип тургаш, ужуктап саап эгелээн. Ол үелерде малдың уксаа-жыдылганын экижидер ажилдар кидин түлүк чоруп турган. Түнне-линде инек саны көвүдээн, чоорту

Аныяк-Хөндергей тайгазының баарына чайлагалары-биле көже бээр. Аңаа чүгле мал-маган семи-рир, сүт элбээр звес, фермажы-ларның ажи-төлү, ал-боду дыш-танып, арыг агаарга ойнап-хөглөп алыр. Чайлагга үе-шагның негел-делеринин аайы-биле ыяш бажың-нарны, садыгны, урулар садыын, кызыл-булуңну тудуп тургускан. А суур девискээринде фермага 400 баш инек кирер механизастат-тынган ийи инек кажазын, малга чем белеткээр цех, 130 баш бызаа кирер бызаа кажазын, мал эмчи-леринге мал тарып боозадыр ла-бораторияны, улуг кызыл-булуңну, төпчүткен одалга системазын туткан.

Чылдан чылче эки көргүзүлгелери дээш комсомолчу аныяктарның «Дөргүн» сүт-бараан фермазы СЭКП Тыва обкомунуң, областтың профэвилелиниң туктары болгаш дипломнары-биле шаңнадып келген.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна — мурнакчы саанчы. Он бирги беш чылдың үшкү чылында бир инектен-не 3000 килограмм сүттү саап алыр

сүтке чедирер.

Шынап-ла, бо болгаш өске-даа чугула негелделерни фермага бот-тандырбаска көргүзүлгелер экижи-вес. Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуш 1983 чылда бир инекке онааштыр 3564 килограмм сүттү саап алгаш, республиканың саан-чыларының ортузунда социалистич чарышка эки көргүзүлгелерни чедип алган. Мергежил талазы-биле эң бедик көргүзүлгү чедип алганы дээш Алдын-кыс Монгушка «1983 чылдың чемпиону» деп атты СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Министр-лер Чөвүлө, профчөвүлөл болгаш ВЛКСМ обкому тыыскан.

1961 чылдан бээр бо фермага саанчылап келген хоочун-даа бол-за, ажил-ишчи чедишкиннеринге кажан-даа менээргенип, оожургап көрбээн, харын-даа чыл келген ту-дум-на ону көвүдөдир дээш мур-накчы саанчыларның арга-дуржул-галыг ажилга, чедир ажылгааттын-маан арга-курлавырлар тыварынче доктаамал кичээнгенин салып турган.

Алдын-кыс Монгушту онаашкан ажилына бердингени дээш 1963

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының этика болгаш сагылга-чурум кодекзинин дугайында

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының албан-дужаал хүлээлгелерин ак сеткилдиг болгаш шынарлыг күүседиринге байдалдарны хандыраар, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанынга эргелерни өскээр ажыглаар чоруктарны болдурбазы-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының этика болгаш сагылга-чурум кодекзинин бадылаар.

2. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш күрүне органнарының удуртукчулары дараазында ажылдарны организаастаар:

- Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанында албан-дужаал ээлеп турар күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарына болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты

албанының албан-дужаалынче кирип турар кижилерге бо Чарлыкты таныштыраарының талазы-биле;

- Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының этиказын болгаш сагылга-чурумун Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының хажытканы дээш харысалганың дугайында чүүлду Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанын эртеринин дугайында албан-хүлээлге керээзинге кириеринин талазы-биле.

3. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2011 чылдың май 11

№70

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2011 чылдың май 11-де №70 Чарлы-биле бадылаттынган

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының этика болгаш сагылга-чурум кодекзини

1. Ниити чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының этика болгаш сагылга-чурум кодекзини (моон соңгаар — кодекс дээр) Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының профессионал этиказының ниити принциптерин болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының (моон соңгаар — күрүне албан-хаакчыттары дээр) ээлеп турар албан-дужаалы хамаанчокка оларның профессионал хүлээлгезин күүседип тура удуртулга болдурары сагылга-чурум дүрүмүн доктаадып тургузуп турар.

1.2. Кодекстин Россия Федерациязының Конституциязының, 2003 ч. 05.27-де "Россия Федерациязының күрүне албанының системаның дугайында" №58-ФХ, 2004 ч. 07.27-де "Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында" №79-ФХ, 2008 ч. 12.25-те "Коррупцияга удур демисел дугайында" №273-ФЗ федералдыг хоойлуларның негелделеринге, 2002 ч. 08.12-де Россия Федерациязының Президентизинин "Күрүне албан-хаакчыттарының албан-хүлээлге сагылга-чурумунун ниити принциптерин бадылаарының дугайында" №885 Чарлыныга, Тыва Республиканың Конституциязынга, 2006 ч. 04.21-де Тыва Республиканың "Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының айтырыгларының дугайында" №1739 УХ-1, 2008 ч. 07.07-де "Тыва Республикага коррупцияга удур демисел талазы-биле хемчеглерин дугайында" №856 УХ-2 хоойлуларынга дүүштүр ажылдал кылган.

2. Бо кодекстин күштүг болур чери болгаш сорулгазы

2.1. Бо кодекстин сорулгазы болза, боттарының профессионал ажыл-чорудулгазын төлептиг күүседир-биле күрүне албан-хаакчыттарының албан-хүлээлге сагылга-чурумунун этиктиг нормаларын болгаш дүрүмнерин тургузары, а ол ышкаш күрүне албан-хаакчыттарының ат-алдарын, күрүне эрге-чагыргазына хамаатыларның бүзүрелин быжыглаары болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының сагылга-чурумунун чаңгыс аай нормаларын хандыраары болур.

2.2. Кодекстин тодарадыр чүүлдери: профессионал албан-хүлээлге этиказының күрүне албан-хаакчыттарының ээлеп турары албан-дужаалы хамаанчокка сагыыр хүлээлгелиг ниити принциптерин; профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үеде күрүне албан-хаакчыттарының албан-хүлээлге сагылга-чурумунун дүрүмүн;

бо кодекстин негелделерин хажытканы дээш харысалганы.

2.3. Күрүнениң хамааты албанынга чогуур моральды, хөй-ниитинин күрүне эрге-чагыргазына хүндүткелдиг хамаарылганы хевирлеп тургузарына кодекс үндезин болуп, а ол ышкаш күрүне албан-хаакчыттарының хөй-ниитичи билиг-медерелинин болгаш мөзү-шынарының, оларның бот-

контролунуң көрүлдези болуп турар.

2.4. Бо кодексти сагыыр чорук күрүне албан-хаакчыды-биле албан-хүлээлге керээзинин негелделеринин бирээзи болур. Күрүне албан-хаакчыды бодун бо кодекске дүүштүр ап чоруур уjurлуг.

2.5. Бо кодекстин негелделерин күрүне албан-хаакчыттарының билири болгаш сагып чорууру оларның профессионал ажыл-чорудулгазының болгаш албан-хүлээлге сагылга-чурумунун шынарын үнелээринин барымдааларының бирээзи болур.

2.6. Аттестация эрттирип, бедик албан-дужаалдарже депшидери-биле кадр курлавырын хевирлеп тургузуп тура, кодекстин негелделерин күрүне албан-хаакчыттарының сагып турарын барымдаалаар.

3. Күрүне албан-хаакчыттарының албан-хүлээлге сагылга-чурумунун принциптери болгаш дүрүмнери

3.1. Күрүнениң, ниитилелдин болгаш хамаатыларның мурнунга харысалгазын медереп билбишаан, күрүне албан-хаакчыттарының хүлээлгелери:

а) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш күрүне органнарының чогумчалыг ажылын хандыраар сорулга-биле албан-дужаал хүлээлгелерин ак сеткилдиг болгаш бедик профессионал деңгелге күүседир;

б) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш күрүне органнарының, ол ышкаш күрүне албан-хаакчыттарының ажыл-чорудулгазының кол утказын болгаш шынарын кижини хүндүлээри, оон эргелерин болгаш хосталгаларын сагыыры болгаш камгалаары тодарадыр дээрзин барымдаалаар;

в) бодунуң ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш күрүне органнарының бүрүн эргелеринге дүүштүр боттандыраар;

г) кандыг-бир профессионал болгаш социал бөлүктөрин болгаш организацияларны өскелерден артык кылдыр көрбес, чамдык хамаатыларнын, профессионал болгаш социал бөлүктөринин база организацияларнын салдарына алыспас;

д) албан-дужаал хүлээлгезин күүседиринге шаптык болур кандыг-бир хуу өнчү-хөреңги (акша-төгери) болгаш өске-даа эрге-ажыктарнын салдары-биле холбашкан хөделиншиктерин болдурбас;

е) коррупциялыг херек үүлгедиш-кинеринче ыдалаар сорулга-биле кандыг-бир кижилернин күрүне албан-хаакчыдынче санал кириген бүгү таварылгаларының дугайында ажылдап турар черинге (ажыл берикчизинге), прокуратура органнарынга азы күрүнениң өске-даа органнарынга дыңнадыр;

ж) федералдыг хоойлуларда доктаадып тургускан кызыгаарлаашкыннары болгаш хоруушкуннары сагыыр, күрүнениң хамааты албанын эртери-биле холбашкан хүлээлгелерин күүседир;

з) туруштук чорукту сагыыр, политиктиг партияларнын болгаш хөй-ниити катты-

жыышкыннарынын шийтпирлернин албан-хүлээлге ажыл-чорудулгазынга салдар чедирип болур аргаларын чайладыр;

и) албан-хүлээлгенин, профессионал этиканын нормаларын болгаш ажыл-херекчи чоруктун дүрүмнерин сагыыр;

к) хамаатылар-биле болгаш албан-дужаалдыг кижилер-биле чугаалажып тургаш, этиг-ээлдек болгаш кичээнгеилг болур;

л) Россиянын болгаш өске күрүнелеринин улустарынын чаңылдарынга болгаш езулалдарынга чаагай сеткилди болгаш хүндүткелди көргүзөр, аңгы-аңгы этниктиг, социал бөлүктөринин болгаш конфессияларнын культурулуг болгаш өске-даа онзагай талаарын барымдаалаар, националдар аразынын болгаш конфессиялар аразынын демнежилгезинге идиг бээр;

м) күрүне албан-хаакчыдын албан-дужаал хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип турарынга чигзинишкын тыылдырар чүүлдерин болдурбас, а ол ышкаш оон ат-алдарынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынын азы күрүне органнарынын ат-алдарынга когарал чедирип болур чөрүлдээлиг байдалдардан чайлаар;

н) эрге-ажыктар чөрүлдээлеринин тыптып кээр чоруун болдурбас болгаш эрге-ажыктар чөрүлдээлеринин тыптып келген байдалдарын шийтпирлээр талазы-биле Россия Федерациязынын хоойлудулгазында көрдүнгөн хемчеглерни алыр;

о) хуу байдалдыг айтырыгларны шийтпирлеп тура, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынын болгаш күрүне органнарынын, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларынын тус чер бот-башкарылга органнарынын, организацияларнын, албан-дужаалдыг кижилеринин, күрүне албан-хаакчыттарынын болгаш хамаатыларнын ажыл-чорудулгазынга салдар чедирери-биле бодунуң албан-дужаал байдалдарын ажылгавас;

п) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынын болгаш күрүне органнарынын, оон удуртукчунуң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр улус мурнунга чүве чугаалаарындан, санал бээрден болгаш үнелел кылырындан, бир эвес ол күрүне албан-хаакчыдын албан-дужаал хүлээлгезинге кирбейн турар болза, дадалаа;

р) күрүне органнарында тургустунган улус мурнунга чүве чугаалаарынын болгаш албан-дужаал медээзин бээринин дүрүмнерин сагыыр;

с) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынын болгаш күрүне органнарынын ажылынын дугайында ниитилелге дыңнадыр талазы-биле массалыг информация чепсектеринин төлээлеринин ажыл-чорудулгазын хүндүткел-биле көөр, а ол ышкаш шын медээлерни доктааттырган чурум езугаар алырынга идиг бээр;

т) барааннарнын, ажылдарнын, ачы-дузанын болгаш хамааты эргелеринин өске-даа объектилеринин өрттөн Россия Федерациязынын девискээринге даштыкы валюта-биле (чижеглээ акша единицасы-биле) айтырын, Тыва Республиканың республика бюджетинин болгаш муниципалдыг тургузулгаларнын бюджеттерин, күрүне чээлизинин, күрүне өрезинин хемчээлин, ол медээлерни шыны-биле дамчыдары эргежок чугула апарган азы Россия Федерациязынын хоойлузунда, Россия Федерациязынын делегей керээлеринде, ажыл-херекчи саарылгаларнын чаңчыкканын езугаар көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда, хөй улус аразынга чугаалаарындан, оон иштинде массалыг информация чепсектеринге үндүреринден дадалаа;

у) оон харысалгазында онаажып турар курлавырларны улам ажыктыг ажыглаарын хандыраар дээш күжүн доктаамал мөөнээр.

3.2. Күрүне албан-хаакчытары Россия Федерациязынын Конституциязын, федералдыг конституция хоойлуларын, федералдыг хоойлуларны болгаш Россия Федерациязынын нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларын, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш Тыва Республиканың нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларын сагыыр

хүлээлгелиглер.

3.3. Күрүне албан-хаакчыты, ажыл-чорудулгазынга полит. номиктиг ажыктыг чорукту үнд. биле, азы өске-даа чылдага хоойлуларны болгаш норматив эрге-хоойлу актыларын хажытп.

3.4. Күрүне албан-хаакчыты, циянын тыптыр чоруу-биле удур болгаш оон профилактиказын биле хемчеглерни Россия Федер болгаш Тыва Республиканың дулгазында доктаадып тургу езугаар алып хүлээлгелиг.

3.5. Күрүне албан-хаакчыты дужаал хүлээлгезин күүседип ту ажыктар чөрүлдээлерин тывыл тыылдырып болур хуу сон чорукту болдурбас уjurлуг.

Күрүнениң хамааты албаны дужаалынче томуйлап турда бол дужаал хүлээлгелерин күүседип т албан-хаакчыды албан-дужаал чогумчалыг күүседиринге салда азы салдар чедирип болур хуу лынын барын азы оон тыптып кээ дугайында дыңнадыр хүлээлгели.

3.6. Күрүне албан-хаакчыды болгаш бодунуң өг-бүлезинин, ринин орулгаларынын дугайында реңгизинин болгаш өнчү-хөреңги хүлээлгелеринин дугайында Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлудулгазынга дүүштүр хүлээлгелиг.

3.7. Кандыг-бир кижилер онциялыг чурум хажыдышкыннын сорулга-биле дилег кылып келген рылгаларынын дугайында күрү хаакчыды ажыл берикчизинин Тыва Республиканың прокурату нарынга болгаш өске-даа күрүне рынга дыңнадыр хүлээлгелиг.

Коррупциялыг чурум хажыды че ыдалаар сорулга-биле дилег к генинин фактыларынын дугайын, дыры, ол фактыларга хамаарышты кылып чоруткан азы кылып турар галардан аңгыда, күрүне алба дынын албан-дужаал хүлээлгези

3.8. Албан-дужаал хүлээлгел сеткени-биле холбаштыр тус-тус ден-даа, юридиктиг черлерден-да алырын (белектер, акша шанналы, материалдыг байдалдыг ачы-дуз хөглээни, дыштанганы дээш, т ажыглааны дээш төлевир, өске- налдар) күрүне албан-хаакчыдын турар. Протокол хемчеглер-биле хүлээлге сургакчылаашкыны-биле албан-езуунуң өске-даа хемчегл холбаштыр күрүне албан-хаакч алган белектерин Тыва Республик чүзү деп санаар болгаш күрүне ал чыды оон күрүнениң хамааты албан-дужаалын ээлеп турары Тыва ликаның күрүне эрге-чагыргазынын азы күрүне органынче, Россия Федерациязынын хоойлузунда кө таварылгалардан аңгыда, акт дамчыдар.

3.9. Россия Федерациязынын хо дулгазынга дүүштүр хүлээп алдын Республиканың күрүне эрге-чагыр нында болгаш күрүне органында кү луп турар нормаларны болгаш негел сагып тургаш, күрүне албан-хаакчыды хүлээлге медээлерин болбаазырады база дамчыдып болур.

3.10. Албан-дужаал хүлээлгезин дири-биле холбаштыр аңаа билдинг ган, чөпшээрел чок таратканы дэ харысалгага онаажып уjurлуг м айыыл чок болгаш чажыт чоруун ха талазы-биле күрүне албан-хаакчыды хемчеглерни алып хүлээлгелиг.

3.11. Өске күрүне албан-хаакчыт хамаарыштыр организас-шиитпи бүрүн эргелер алган күрүне албан-ха оларга бедик мергежилдин, чаагай үлегери болур, Тыва Республиканың эрге-чагырга органынга, күрүне орг азы оон салбырларынга ажыктыг аж мораль-психологтук байдалын ту уjurлуг.

3.12. Өске күрүне албан-хаакчыт

аарыштыр организас-шиитпирлекчи үн эргелер алган күрүне албан-хаакчы-ның хүлээлгези:

а) эрге-ажыктар чөрүлдээлерин чайла-а болгаш башкалар талазы-биле хем-перни алыр;

б) коррупцияны болдурбас талазы-биле чеглерни алыр;

в) политиктиг партияларның болгаш хөй-ти каттыжыышкыннарының ажил-удулгазынга киржиринче күрүне албан-кчыттарын албадар чорукту болдурбас.

3.13. Өске күрүне албан-хаакчыттарынга аарыштыр организас-шиитпирлекчи үн эргелер алган күрүне албан-хаакчыды чагыргазында турар албан-хаакчыттар рупциялыг озалдыг корум-чурумну бол-базын дээш хемчеглерни алыр, шынчы, гылыш чок болгаш чөптүг чорууну тала-биле бодунуң хуу үлегерин көргүзөр рлуг.

3.14. Өске күрүне албан-хаакчыттарынга аарыштыр организас-шиитпирлекчи бү-эргелер алган күрүне албан-хаакчыды чагыргазында этиканың болгаш албан-ээлге корум-чурумунуң принциптерин сыдып турар ажилдакчыларының кылган

чүүлдер азы чүнү-даа кылбааны дээш, ындыг чүүлдерни болдурбас талазы-биле хемчеглерни ол албаан болза, Россия Феде-рациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалгаа онаажыр.

4. Күрүне албан-хаакчыттарының албан-хүлээлге сагылга-чурумунуң этиктиг дүрүмнери

4.1. Күрүне албан-хаакчыдының албан-хүлээлге чурумунга кижиге, ооң эргелери бол-гаш хосталгалары эң дээди үнелиг чүүлдер болур, хамааты бүрүзүнүң хуу амыдыра-лынга өске кижиге киришпес, хуу болгаш өг-бүлө чажыттыг, ат-алдарын, төлөптүг мөзү-зүн, бодунуң чаагай адын камгалаар эргелиг болур дээрзин барымдаалаары эрежок чугула.

4.2. Күрүне албан-хаакчыдының албан-хүлээлге чурумунга болдурбас чүүлдер:

а) кижиниң эр-кызынга, хар-назынынга, сөөк-язызынга, националынга, дылынга, хамааты эргезинге, социал, өнчү-хөреңги азы өг-бүлө байдалыга, политиктиг азы ша-жын-чүдүлгө талазы-биле сонургалынга ха-маарыштыр кандыг-даа хевирлиг сөстөрни чугаалаарын болгаш дорамчылаан байдал-

дыг хөдөөлишкыннерни;

б) каржы-хажагай чорукту, тоомча чок байдалды, көөргөттиннишкынни, кайы ха-маан чок сагындырыг кылырын, шынга дүүш-пес, үндезин чок буруудадышкыннары;

в) кыжанышкыннары, дорамчылаан домакты азы сөстөрни, чогумчалыг чугаага шаптык болур азы чурумга дүүшпес чүүлдер болдурар хөдөөлишкыннерни;

г) ажил-албан хуралдарының, беседаларның үезинде, хамаатылар-биле өске-даа албан-ажылының дугайын чугаа-лажып турган үеде таакпылаарын.

4.3. Күрүне албан-хаакчыттары боттары-ның албан-хүлээлге чуруму-биле коллек-тивке ажил-херекчи харылзааларны болгаш бот-боттары-биле боттук кады ажилда-жылганы тургузарынга идиг бээр ужурулуг.

Күрүне албан-хаакчыттары эвилең-ээлдек, чаагай сеткилдиг, топтук, кичээңгей-лиг болгаш хамаатылар-биле болгаш коллегалары-биле чугаалажып тургаш, бодун туттунуп билирин көргүзөр ужурулуг.

4.4. Күрүне албан-хаакчыдының даштыкы хевирин ооң албан-дужаал хүлээлгезин күү-седип турарының үезинде албан-хүлээлгениң байдалдарының болгаш албан-хүлээлге

хемчеглериниң хевирлеринге хамаарыштыр хамаатыларның күрүне органнарынга хүн-дүткелдиг хамаарылгазынга идиг бээр, хөй-ниити хүлээп алдырган албан-езулуг, туттунуп билир, чаңчыл сагыыр, арыг-силиг чоруу-биле ылгалып турар ажил-херекчи байдалга дүгжүр ужурулуг.

5. Кодекстин негелделерин хажытканы дээш харыысалга

5.1. Күрүне албан-хаакчызынга кодекс хажыткан чоруу дээш 2004 чылдың 07.27-де "Россия Федерациязынга күрүнениң ха-мааты албанының дугайында" №79-ФХ Фе-дералдыг хоойлуга дүүштүр тургустунган күрүне албан-хаакчыттарының албан-хүлээл-ге чурумнарының болгаш эрге-ажыктарның чөрүлдээлерин шийтпирлээриниң негелделе-рин сагырының талазы-биле комиссияның хуралыга мораль талазы-биле шүгүмчүлел-ге онаажыр, а федералдыг хоойлуларда көр-дүнгөн таварылгаларда кодекстин дүрүм-нерин хажыткан чорук дээш күрүне албан-хаакчыдынга юридиктиг харыысалганың хемчеглерин онаар.

Сагылга-чурум хемчээлин онаап тура, хамааты албан-хаакчыттың бо кодекстин не-гелделерин сагып турарын барымдаалаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың март 29-та №380 доктаалын күжүн чидирген деп санаарының дугайында 2011 чылдың июнь 2 №356 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаа-ры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың март 29-та "Чуртталга болгаш чурт-га эвес оран-саваларга чылыг энергия-ның, изиг болгаш соок сугнуң ажыгла-ның учет херекселдерин тургузарының

чурумун бадылаарының дугайында" №380 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-зының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Чазаның чамдык доктаалдарын күжүн чидирген деп санаарының дугайында 2011 чылдың июнь 2 №351 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаа-ры болза:

1. Күжүн чидирген деп санаары болза: Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың декабрь 29-та "Тыва Республиканың күне херекселдеринге бараан чедирери-ң, ажилдар кылырының, ачы-дуза чедире-ниң күрүне чагыгларын кириериниң ду-ында медээни парлаар Тыва Республи-ның албан-езуунуң сайтызының дуга-нда" №1465 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чыл-дың февраль 2-де "Тыва Республиканың Ча-ның 2006 чылдың декабрь 29-та "Тыва Рес-публиканың күрүне херекселдеринге бараан

чедирериниң, ажилдар кылырының, ачы-дуза чедирериниң күрүне чагыгларын кириериниң дугайында медээни парлаар Тыва Республи-каның албан-езуунуң сайтызының дугайын-да" №1465 доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында" №187 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың февраль 10-да "Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың декабрь 29-та №1465 доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында" №82 доктаалын.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-зының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Экономика яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер кириериниң дугайында 2011 чылдың апрель 28 №265 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның док-дыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2011 чыл-дың январь 19 №5 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Экономика яамызының айында Дүрүмге 5.11 - 5.13 пункттарны өп, дараазында уткалыг өскерилгелер керер.

5.11. Ведомстволуг тускай сорулгалыг программаларның төлөвилелдериниң экс-периэти эрттирип турар болгаш Тыва Рес-публиканың республика бюджетинден акша-дырар кылдыр саналдап турар ведом-олуг тускай сорулгалыг программалар-зынының төлөвилелин Тыва Республи-ның Саң-хөө яамызы-биле кады хевирлээр;

Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер кириериниң дугайында 2011 чылдың апрель 28 №272 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың январь 24-те №38 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле яамызының дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни кириер:

а) 1 пунктта: "аныяктар политиказының адырында" сөстөрнүң соонга, "хөгжүлдениң кол сулгаларын болгаш угланышкынын

5.12. отчеттук чыл болгаш чартык чыл дургузунда республиканың тускай сорул-галыг программаларның боттанылганының дугайында отчетту белектээр болгаш Тыва Республиканың Чазанга дамчыдар;

5.13. республиканың тускай сорулгалыг программалары-биле көрдүнгөн сорулгалыг индикаторларны болгаш чогумчалыг көргү-зүглери күүсетпээн таварылгада республи-каның тускай сорулгалыг программаларының тускай болгаш хамаарышпас экспертизаны эрттирерин организастаар."

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

тодарадырының талазы-биле" деп сөстөрни немээр;

"күш-культура болгаш спорттук" деп сөстөрнүң соонга "республикада" деп сөстөрни немээр;

б) 12.5 пунктуну күжүн чидирген деп санаар;

в) 12.8 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

1. "12.8. Россия Федерациязының хоойлужудулгазын, Тыва Республиканың хоойлужудулгазын ажылгаар. практиканы мөөңнээр болгаш күштүг болуп турар

хоойлужудулганың иштинде тургускан бүрүн эргелериниң иштинде ажил-чорудулганың тургускан адырында яамының ажил-чорудулгазының анализин эрттирер;"

г) 12.18 пунктуну күжүн чидирген деп

санаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тус черниң бот-башкарылга органнарынга дагзып каан күрүнениң чамдык бүрүн эргелериниң күүселдезиниң контролон боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың бүрүн эргелиг төлээлеттирген органнарының дугайында 2010 чыл декабрь 27 №599 Кызыл хоорай

2003 чылдың октябрь 6-да "Россия Фе-дерациязынга тус черниң бот-башкарылга-зын организастаарының ниити принципте-риниң дугайында" №131-ФХ Федералдыг хоой-лунуң 21 чүүлүнүң 1 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тус черниң бот-башкарылга органна-рынга хүлээндирген күрүнениң аңгы бүрүн эргелериниң күүселдезиниң база ол ышкаш ол сорулгалар-биле дамчыткан материалдыг курлавырларның болгаш акша-хөреңгилер-ниң ажылгалының контролон боттандыраар талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлеттирген орган кылдыр Тыва Республиканың Өөре-дилге болгаш эртем яамызын тургузар;

2005 чылдың декабрь 28-те "Тыва Рес-публиканың девискээринде муниципалдыг районнарың тус черниң бот-башкарылга ор-ганнарынга болгаш хоорай округтарыга ни-ти өөредилге адырында кол ниити өөредилге программаларын боттандыраарыга акша-хөреңгилер бээриниң дугайында" Тыва Республиканың №1564 УХ-1 хоойлузу-биле;

2005 чылдың декабрь 28-те "Муниципал-дыг районнарың тус черниң бот-башка-рылга органнарынга болгаш хоорай округ-тарыга ада-иезиниң ажаалдазы чок арткан уругларга болгаш өскүс уругларга күрүне хандырылганың хемчеглерин болгаш социал деткимче бээриниң талазы-биле Тыва Республиканың күрүнениң аңгы бүрүн эрге-лерин хүлээндирериниң дугайында" Тыва Республиканың №1564 УХ-1 хоойлузу-биле;

2009 чылдың март 18-те "Тыва Респу-бликага назы четпээннер херектериниң бол-гаш оларның эргелерин камгалаарының тала-зы-биле комиссияларның болгаш назы чет-пээннер херектериниң болгаш оларның эр-гелерин камгалаарының талазы-биле ко-миссияларның ажил-чорудулгазын органи-застаар болгаш тургузарының талазы-биле күрүнениң аңгы бүрүн эргелерин муниципал-дыг районнарың тус черниң бот-башка-рылга органнарынга болгаш хоорай округ-тарыга хүлээндирериниң дугайында" Тыва Республиканың №1129 УХ-2 хоойлузу-биле;

2010 чылдың апрель 30-де "Тыва Респу-бликаның девискээринге назы четпээннерге хамаарыштыр ажаалда-тежээлде талазы-биле ажил-чорудулгазын организастаар болгаш боттандыраар талазы-биле күрүнениң аңгы бүрүн эргелерин Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының тус черниң бот-башкарылга органнарынга хүлээдири-ниң дугайында" Тыва Республиканың №1824 ДХ-2 хоойлузу-биле.

2. Тус черниң бот-башкарылга органна-рынга хүлээндирген күрүнениң аңгы бүрүн эр-гелериниң күүселдезиниң база ол ышкаш ол сорулгалар-биле дамчыткан материалдыг курлавырлар болгаш акша-хөреңгилер ажыл-галының контролон боттандыраар бүрүн эргени Тыва Республиканың Кадык камгала болгаш социал хөгжүлдө яамызынга бээр;

2005 чылдың декабрь 28-те "Хамаатылар-ның аңгы бөлүктөрүнге социал деткимче ады-рында Тыва Республиканың күрүнениң аңгы бүрүн эргелерин муниципалдыг тургузулгалар-ның тус черниң бот-башкарылга органна-рынга хүлээдириң дугайында" Тыва Рес-публиканың №1560 УХ-1 хоойлузу-биле;

2008 чылдың апрель 21-де "Тыва Респу-бликаның күрүнениң эрге-чагырга органнары боттандыраар кылдыр дамчыткан чуртталга оран-савазы болгаш коммунал ачы-дуза төлөвириниң талазы-биле социал деткимче хемчеглерин бээриниң талазы-биле Россия Федерациязының күрүнениң аңгы бүрүн эр-гелерин Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының тус черниң бот-башкарылга органнарынга хүлээдириң дугайында" Тыва Республиканың №702 УХ-2 хоойлузу-биле.

2. Тыва Республиканың Өөредилге бол-гаш эртем яамызынга, Тыва Республиканың Кадык камгала болгаш социал хөгжүлдө яамызынга;

дамчыткан күрүнениң аңгы бүрүн эрге-лерин боттандыраарының талазы-биле айты-рыгларны тус черниң бот-башкарылга орган-нарынга тайылбырлап бээр болгаш методик-тиг дузаны көргүзөр;

күрүнениң аңгы бүрүн эргелерин олар-ның-биле боттандыраары-биле холбашкан айтырыгларны шийтпирлээринге тус черниң бот-башкарылга органнарынга деткимчени көргүзөр;

дамчыдыпкан күрүнениң аңгы бүрүн эрге-лериниң боттанылганының дугайында отчет-туң хевир-майыктарын ажилдап кылыр болгаш бадылаар

болгаш оларны Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының тус черниң бот-башкарылга органнарынга чорудар.

4. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың апрель 11-де "Күрүнениң эрге-ча-гырга органнарының аңгы бүрүн эргелерин боттандыраар талазы-биле Тыва Республи-каның бүрүн эргелиг төлээлеттирген орган-нарының дугайында" №463 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-зының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

КЫРГАННАРНЫҢ КЫРГАНЫН АЖЫГЛААШ...

2011 чылдың майда болгаш июньда РФ-тиң ИХЯ-зының Эргелелин Кызыл хоорай талазы-биле истелге эргелели улуг назылыг кижилерге каржызы-биле халдаан фактыларга хамаарыштыр 3 кеземче херээн оттурган. Ийи халдаашкын — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, а бирээзи улуг назылыг херээн кижиге хамаарыштыр болган.

Бо кем-херек үлгедишкенин чылдагаанын болгаш каразыттырып турар кижилерин байдалын өөренип көргөнін түнелде когараан кижилер кем-херек үлгедикчилеринге бүзүрээр турганы азы чамдык таварылгаларда төрели-даа болуп турары илерээн. Каразыттырып турар кижилер коргуш билбес чоруу-биле, оларга чогумчалыг эвес байдал тургустунуп келирге, карак чивеш аразында шиитпир хүлээп алтар аргалыгы-биле ылгалып келген болгаш халдааны кижилерин амы-тынынга болгаш кадыкшылынга аажок улуг айыылды тургузуп турганнар. Халдаашкын кылыры-биле олар газыг баллончиктерни, кухня бижээн, багларны ажыглап турганнар.

84 харлыг пенсионер Лидия Кузнецованың бажың ажылынга дузалажып турган 39 харлыг Оюн дээрзи олче халдаарының планын дыка үр тургузуп келген. Бодунуң таныжы Монгуштуң деткимчезинге даянып алгаш, ол май 19-та мурнунда-ла салып келгени сорулгазын чедип алган. Оон херек үлгеткен чылдагааны көңүс билдингир-арага садып ижер акша хереглей берген. Ол угбай акшалыг, хүндүс кирер эжиин хагбас дээрзин Оюн би-

лир турган. Херек үлгедикчилери ол байдалды ажыглапканнар. Оюн кырган кижиге шурай бергеш, оон удурланышкынындан кезек када девидей хона берген. Ынчалза-даа стол кырынга чыткан бижекти септирип алгаш, Оюн кырган кижиниң холунче шашкылап тургаш, шала кырынга ойтур октап алгаш, 950 рубльди акша хавын былаап алган. Ол үлгедигни кылган соонда Оюн биле Монгуш пенсионерниң акшазын төндүр ижипкеннер.

Истелге үезинде Оюннуң үлгедиин РФ-тиң КК-ниң 162 чүүлүнүң 3 кезээнге-өске кижиниң амы-тынынга азы кадыкшылынга айыылдыг үлгедигни кылып, өске кижиниң өңчү-хөреңгизин оорлаар сорулга-биле чепсек кылдыр херексел ажыглап, халдаашкын кылганы, кижиниң чурттап оары оран-саваже чөпшээрел чок киргени дээш онаажыр деп санаан. Оон мурнунда Оюн дээрзи база херээн улуска хамаарыштыр шак ындыг үлгедишкенин кылганы дээш шииттирип чораан, арагалаар, аар-саар ажылдар кылгаш, оон иштинде улуг назылыг кижилерге дуза көргүскеш, акша ажылдал алыр кижиге болган. Амгы үеде ол кеземче херээн сайгарып көөр кылдыр Кызыл

хоорай судунче кириген.

Ийиги үлгедиг — Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну эр кижиге халдаашкын. Ол үлгедигни кырганның уруунуң ашааның эдerti келген уруу кылган. Ол арын-нүүр чок кысты дайын хоочуну үш харлыындан эгелеп төрөөн төлүг дег өстүрүп каан кижиге-дир.

Кырганның банк черинде шыгжап кааны хой түнүг акшазын олчалап алыр дээш 23 харлыг Екатерина Сумина чүнү канчаарын бирден бир чок бодап алган. Бодунга каразыг бербезин дээш ол кем-херек үлгедишкенин кылырынче эжи Натальяны, хой акша аазааш, ыдалапкан.

Кем-херек үлгедишкенин олар мынчаар планнап алганнар: Наталья пенсионерниң бажыңынче телефонче долгааш, оон өлүп калган акызының өңчүзүн үлежири-биле Ермаковск районче баарының чугулазын дыңнадыр болган. Бодунуң ээлчээнде Наталья хамык акшазын дептеринден шуптузун уштуп алыр кылдыр кырган-ачазын көгүдер деп дугурушкан. Оон соонда банкыдан чоруп орган хоочунче халдааш, акшазын былаап алыр.

Дерзии планын олар май 27-де күүсеткеннер. Бажыңның подъездизинге Наталья кырган-ачазының арнынче газыг баллончикин чаштырыпкаш, оон ал чорааны 12 муң рублин эжи-биле алканнар. Баштай олар 200 муң рубльдиң шуптузун уштуп алырын аңаа саналдап турганнар. Уптуп алган акшазын деңге үлежип алгаш, олар ийи тарай кы-

лаштыжы бергеннер. Ада-чурттуң Улуг дайынының ол хоочунун ийи карааның химиктиг чүүлден өрттенгени-биле республика эмнелгезинге чыттырган.

Баштайгы истелге үезинде Екатерина Суминаның үлгедишкенин үптээшкенин халдаашкынның организакчызы деп, а Натальяны халдаашкынны кылган деп санаан. Ол кеземче херээн буруудаткан түнел үндүрери-биле Кызыл хоорайны прокурорунче кириген.

Ада-чурттуң Улуг дайынының 87 харлыг хоочуну Юрьевче дээрбечи халдаашкынны когараан кижиниң кожаларының ачызында илереткен. Июнь 26-да хоочуннуң квартиразынче 20 харлыг Иргит деп аныяк кыс кирип келген, ол мурнунда оон бажың ажыл-агыйыга дузалажып турган кижиге-дир. Иргит ол келирде чааскаан эвес, 28 харлыг Сарыг деп эжи-биле кады эзирик келгеннер. Танывазы Сарыгның оон квартиразына кирип келгени дээш Юрьев таарзынмаан сеткилин илереткен. Иргит дораан чоруй баар бис деп мегелээрге, аңаа бүзүрээр хоочун ваннаже кире берген. Ол ийи херээн хоочунну аңаа дуй дээктеп кааннар, оон соонда Иргит шыгжап каан акша дилеп өрээлдерни кезий халаан. Чүнү-даа тыппаан. Ынчан ол бижек сергип алгаш, ванна өрээлинче кирген. Өлүрүп кааптар деп кыжыгаш, ол күш-шыдал чок, коргуп-сүртээр кырган кижиден акша негээн. Оон соонда телефон дузаан болгаш кирер эжик коңулурун дузаан үзе кезип каапкаш,

кырганны шала кыры октап алгаш, оон хой жыыл-биле болгаш баг эгелээр. Бир эвес ол шимээр дыңнааш, кожда кыйгыртпаан болза, оон төнери билдинмес. Балкон дамчыштыр кидерзии херээннерни камгалакчылары тудуп Арага садып ижер акша ындыг херек үлгеткенин да олар билингеннер.

Мындыг аар үлгеди болур чаяакчы салымны кижилерниң үлгедип ту даарга, кижиниң сагыж четпес. Канчаарга-даа, сдан чайлаар арга чок. нерниң аразында алыкс чорук, амыдыралының декудузу, арагалаары, мөзү оскунганы, принцип чок мындыг чүүлдерге чедир Херээннерниң кем-хердир чоруун бисте мынча сайгарбайн, ону онза кичтөвүнге тургуспайн келайтырыгны чугулага алба дагааннарын тодаратпай Чүгле херек үлгеттине бруулуг кижилерге хемчедири-биле өйлежип турар

Айлана К
РФ-тиң ИХЯ-зының Э
линиң Кызыл хоорай т
биле истелге эргеле
өңчү-хөреңгиге удур к
рек үлгедишкенин
тээр талазы-биле кил
начальниги.

Онза салым-чаяанныг кижиле

МЭЭҢ КЫРГАН-АВАМ

Белекей Куулар кырган-авам (ол тудугжу кижиге) Биче-Ховалыг Дажымайның улуг уруу Хараганмайның Сотпа деп оглунуң кадайы Хөндергей чонунуң эң хүндүлүг кижизи чораан. Эмчи-домчу чок шагда ол херээн чонну божудуп, чаш уругларның хинин кезип, иениң караан чырыдып чораан хүндүлүг Хин-Ава. Кырган-авам бистинге чоруур кижиге. Ачам сугга ону чалап, Хөндергейниң чону кайында-даа, кандыг-даа үеде кээр чүве. Ылаңгыя кышкы үеде дүне суг бир аътты чедип алган чедип кээр, барбас аргажок, оон өске улус божудар кижиге бар эвес. Кыжын дүне даштын ыт ээре бээрге, авам, ачам пат билер. Авазынга: «Элчи-даа келди-ле, авай» — дээр чүве.

Кырган-авам хойнунда чыткан уруу мээң шуглаамны ынды-бетин бүге идиш шуглап кааш, аъттангаш чоруптар. Ол үеде аалдар чаңгыс черге чурттаар эвес, дуу дагда, бо дагда кыштагда болур чүве болгай. Кырган-авамның чаш уруг хүлээп ап божударын улуг апаргаш, со-нуургап айтырарыма, мынча дээр кижиге:

— Аалга баргаш, өгге киргеш, аяк эрни ызырар чайым чок, бичии суг чылыттыргаш, уругнуң чыдынын суйбап көөр мен. Шала бичии шын эвес болза, дораан чыдынынче кирип суйбаптар, бир эвес уруг шуут дедир үнер апарган болза, ол болдунмас, дедир үнер уруглар чүден белен боор чүве, үнүп олургаш, сегелинге бичии ызыртына бээр, будундан туткаш, ужазын бичии бээр тудуптарга, белен үнер.

Кырган-авам чалалга баргаш, ыяал-ла үш хонгаш келир, божан соонда үш хонгаш, уруг сыртыын

чажырап чүве-дир. Кырган-авам уругнуң сырты дүже бээрге, уруг сыртыын черге чада салгаш, чет-челеп көөр кижиге чорду. Сыртыкты ажаарда сарыг кидиске орагаш, чүк баарынга бичии оңгар кастыргаш, ынаар арбай-тараа, артыш октааш, сыртык ораап каан кидистин кырынга база-ла арбай-тараа, артыш уруп каар, ол оңгарны хөмгеш, дуу чарыктарын ширтээниң адаа ужу боор, хөмгөн оңгарның ширтек ужу дуглап турар боор чорду. Уруг сыртыын ынчаар шыгжап чораан. Ие кижиге божуптарга, дөргө ак энчектер кырынга чыттырар. Бир дугаарында иеге хой эдин бичии-бичии кылдыр доорааш, кара мүн хайындыргаш, ону ижиртир. Бирги доораан ээти дай-наттырыпкаш, ыт деспизинге дүкпүртүптер. Чүге дээрге иениң дижи кагжай берген, ону чидирери-биле ол ээти шупту диштеринге дай-надыр, ынчангаш ону чип болбас,

дүкпүртүптер чүве-дир. Шаанда кышкы-часкы үеде божуур ие күскү үеде, хой семис болгаш эът дона бээр үеде, бир ужалыг хойну өлүргеш, үжелеп алыр турган. Божупкаш, чүгле хой ээди, согаашка чуурган арбайның ак далганын саржаглааш, сүттүг шай-биле ижер. Инек болгаш өске мал ээди чивес, чыңге-тараа база чип болбас, чаа божан ижинге багай дижи. Божан иениң чанынга үш хондур кожазы өглерниң ээлери олура хонар. Херээн кижиге чаш уруун ажаап хонар, эр кижиге ол өгнүң одаан үспейн одап хонар. Ол үеде чаңгыс коданга төрөл улус чурттап чорааннар, ынчангаш ажыл-херээн демнежип кылыр. Божан кижиниң чанынга хенертен улуг дааш-шимээн үндүрбес, ол хамаанчок шай соктаарда, шайының согаажын кызып алгаш, соктаар азы өгден даш-каар үндүрүп алгаш, соктап алыр турган. Хенертен дааш үндүрерге, божан кижиниң ишти шимчей бээр. Чаш уруун эттээр алгы-биле чөргөзш, кавайлап каар. Кыжын соок өгге чүгле адаан кургаглап каар. Хой бышкааның чуга черин кескеш, дүгүн сывырып аштааш, эмиски кылдыр даараар. Инектиң мыйызынын ужу хирээлээр чериниң бичии үстүн кертпекеш, даарап алгаш, хашты орта кедиргеш, хендир-биле быжыдыр шарып каар. Оон бичии чылыг сугга суп шыгыдыптар. Божан иениң уруунуң

сырты дүже бээр билек, пөс кур-биле иштин дыңзыдыр шарыптар. Шарышкын 20-30-даа хонар. Оон эки талазы — шимченип кылаштарга, ижин сирлеңневес, шөртөйбес. Божан соонда үш хонгаш, ие курун куржанып, артыжангаш, ыгбан чээрден кырынга саржап болгаш чем дээжизин отче салыр. Чаа божан кижиден өг ээзи коргар дижи. Кырган-авамның чалалгадан кээрин бичии кижиге четтикпейн манаар мен. Чүге дээрге кырган-авамга ол аал хой ужазы албан бээр. Чаа хой өзөөн болза, ол алгыны база дергиледип бээр. Кырган-авам: «Назыным иштинде улус божудуп келдим. Ол үениң дургунда чаңгыс-даа багай чүвеге таваржып көрбөөн мен (чаш уруг ышкынмаан мен дээр ол — ред)» — дээр кижиге. Хөндергейде улуг назылыг улуста оон хинин кеспээр кижизи чок. Оскал-оол Базыр-оолович, Бүрзекей Сурасович хин-авазынга шөлээп алгаш, чылдың кээр турган. Ол кээрде, бир тондук даалымба, бир шай, бир дүңзе таакпыны ийи холдап, белек кылдыр сунар улус. Оскал-оол акый суг бир келгенде, кырган-авам, авам, ачам дээш, аал ишти шупту чурукка тыртырган фото-чурукту артистиң уруу Валентина Владимировнага белекке берген мен. Кырган-авамның бир мындыг чугаазын дыңнаан мен.

— Улуг кырган-авам болур Хараганмайның кады төрөөн дүңмазы кырган-авамның кадайы Хеймерек кырган-авам аныяанда Хеймеректиң сааттыг турганын көрүпкеш,

куйга бажым кужуруур кырган-авам чугаалап бар ч

— Чүге, кырган-авай?

айтырдым.

— Ол Хеймерек ээди ааргенде, «Кууг» деп алгырган тыртыгда мурнунда олурганын ийи чажын дөзүндөн өрү көдүрүп үндүрүп кээ аалдың ыт-кужу шупту улуп туруп бээр, халаптыг кижиге Ынчангаш денди коргар мен куу дүгүн дедир тыртарга хире аарышкылыг ийик?! — бажын чая кааптарга, оон с тышкыны ам-даа сагыж уттундурбас артканын билди

Шаанда эмчи-домчу чок иелерниң канчаар божуп чор аныяктарга солун болгаш өөлүг болзун дээш кырган-авам дугайында сактып бижидим. кей кырган-авамның ынчангылап орган төөгүзүн шуптузун (ап чораан болза, Буян-Бадноянның тонун, ийин да чораанын эки дыңнап бижип ийик мен.

— Чууза тергелиг кээп ал Оон ажыл доостурга, дедир, ырып каар дээрги чүве — дүчүгө сактыр-дыр мен. Тирт Номчуула деп улустуң даар турганын сактып олургаш, ч лаар кижиге. Оларның ажы-төл бар болза, ону дыңнаан чада

Опал ШУЛ

Тыва Республиканың кулларының алдарлыг ажылдычы.

ЭРТЕМ-ШИНЧИЛЕЛ АЖЫЛДАРЫН АЖЫГЛААР

Делегейде бар буянныг, хүндүткелдиг мергендерниң бирээзи — башкы. Ооң буянныг ажылының ачызында амыдыралда бар ажил-агылдарында ажилдап чоруур бүгү мергежилдин ижилери үнген. Кандыг-даа кижиге баштайгы шкызы, өөредип каан башкылары, клазының уртукчузу уттундурбас.

Башкы эртеми — кончуг чыгыг, харысалгалыг. Башкы е ниитилел бичи чаштарны ип кижизидерин хүлээндир- ол башкыларга улуг бүзүрел аш хүндүткел. Ынчангаш кижиге бидик мергежилдиг, алазы-биле сайзыраңгай, хой-аажылдарында идекпейлиг, елерниң болгаш өскелериниң-хүндүткелде болгаш өске-үлгерлиг кижиге болур.

Истиң Ак-Дуруг ортумак шко-нда эки ажилдыг башкылар Оларның бирээзинге тыва дыл-ызы Надежда Монгушова Сат аржыр. Бо башкы төрөөн-лазынга 30 ажыг чылдарның узунда ажилдап турар. Ол 1982-а Кызылдың күрүнениң башкы-итудунуң филология факультетин дооскан.

«Кижиге болуру ча-жындан» деп үлгер домакта дег, бичи чаш чылдарында-на Надеж-да Монгушова ажилга ынак, өөре-дилге сундулуг, чурумнуг өөре-никчи чораан. Ол хой-ниити ажил-дарында черле чыда калбас турган. Ооң херечизи — Бүгү-де-легейниң «Артек» уруглар лагери баар путевка-биле шаңнатканы. Кара-Далайны көргенин, хой өске-нациялыг уруглар, оолдар-биле танышып алганынга башкы чор-гаарланып чоруур болгаш, бо чүүл ооң дыл башкызы мергежилди-шилип алырынга улуг идиглиг бол-ган. Оон аңгыда школачы тургаш, хостуг үелеринде ном номчуурунга кончуг ынак турган. Ынчангаш ол бичизинден-не кончуг сонуграк, номнарда бир-ле солун чүүлду

билип алган болур.

Надежда Монгушованы канчал башкы мергежилди шилип алганын айтырарга, ол өөредип каан баш-кыларын улуг хүндүткел-биле сактып чугаалап, оларның ажил-ижиниң ачызы-дыр дээр. Ол дээр-ге В.О.Өлчей, С.М.Сангаажан, К.М.Кандан, А.Т. Кандан, М.В.Таргын, Б.С. Таргын, П.Ш. Сат, С.Сорук, эге-класс башкызы Т.С. Монгуш бол-гаш өскелер-даа. А башкы ажы-лынче ону Ховалыг Товариштай Сарыг-оолович (Кызыл хоорайны мэри В.Т. Ховалыгның ачазы) дээр башкызы углап-баштаан. Ол башкы-ынчан төөгү башкылап турган. На-дежда Монгушова 9 класска өөренип турда-ла, бо башкызы кичээлдер эрттирп тайылбырлаа-рынга, өөреникчилерни ажилда-дырынга өөредип турган. Ооң ула-мындан башкы ажылын сонуграй берген мен дээр.

Башкы бодунуң эртемни тер-гийн эки билер, өөреникчилерге ханы билигни берип шыдаар. Ол өөредип турары төрөөн тыва ды-лынга кончуг камныг, хүндүлээр. Надежда Монгушованың өөреник-

чилери школа, кожуун, республика олимпиадаларына, угаан-сайзырал мөөрейлеринге киришкеш, эки түн-нелдерни чедип ап турар. Ооң 1996 чылдан удуртуп келгени «Аныяк үннер» деп бөлгүмүнүң ажылы республикада билдингир, мактал-дыг. А 2009 чылда «Сылдысчыгаш» солунуң «Өзүмнер» мөөрейиниң дээди шаңалының эдилекчизи ооң өөреникчизи Айраана Сандак болган.

Надежда Монгушова үениң негелдезиниң аайы-биле Россияда өөредилге системасында чаартыл-галарны бодунуң ажылынга шенел-де кылдыр ажыглап турар. Ынчан-гаш башкы эртем-шинчилел ажил-дарының технологиязының арга-ларын ажилынга кириштирери чугула деп санап турар. Бо эртем-шинчилел ажилдары башкы кижиниң билиг-мергежилни бедидер болгаш өөредилгени эң-не чедим-челиг, чогаадыкчы чорук-биле эки-жидеринче угланган болур, өөре-дилге талазы-биле бидик түнел чедип алыры-биле өөредилге ажылын планнаарының, ажыглаа-рының болгаш үнелээриниң систе-

мажыттыг арга-методу, башкы биле өөреникчилерниң кады демниг ажылы. Ынчангаш Надежда Монгушова бо чүүлду чугулага ап, школавыста «Алдын бийир» деп аттыг эртем-шинчилел организа-циязын удуртуп турар. Бо ажил дамчыштыр суурувустуң, кожууну-вустуң алдарлыг кижилериниң ажил-ижинге хамаарыштыр шин-чилел ажилдарынче өөреникчи-лерни болгаш башкыларны хаара тудуп турар.

Надежда Монгушова — 3 уругнуң иези. Улуг оглу Артыш — Сибирьниң федералдыг универ-ситетинде, ортун оглу Шолбан — ТывКУ-да студент, уруу Шончалай — агролицейде. Башкы уругларын төлөптүг кижилер кылдыр кижизидип чоруур.

Надежда Монгушованың ажы-лын школаның администрациязы, кожуун, суму чагыргалары, Өөре-дилге яамызы бедии-биле үнелеп турар. Школаның башкылары коллегавыс Надежда Монгушовага Улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы деп атты тыпсырынга идегеп, манап турар бис.

Любовь ЫДАНЧАП,
математика башкызы.
Ак-Дуруг суур.

Бойдус болгаш ооң чажыды

ТАРЫС АРЖААНЫ — КАЙГАМЧЫК ОРАН

Мен 1969 чылдың кыжын ревматизм полиартрит-тен аарый берген мен. Тарыс аржаанынга 1970-1972 чылдарда 3 чыл улаштыр кирдим. Ооң түннелинде мени эмчиниң учедундан уштуп каапкан.

Ол үеден бээр Тарысче доктаа-чоруп эгелзэн мен. Ынчалза-1988 чылдан бээр ынаар байн-барбайн, 2009 чылда ып четкеш, шуут кайгап кагдым. Барган хүнүмде соок аржаа-га кирип алып сорулгалыг чоруп, онгачаның чанында таакпылап-рар улусту көргөш, аайын тып-н барган мен:шаанда аржаанга с таакпылаар туржук, кайы-аанчок сизиниң безин сүзүп кы-таваас турган чүве болгай. Олур-улустуң чаны-биле эрткеш, ачаже кирер бетинде башты-птааш, ижип алып аржаан бар-е. Станганга аржаан узуп алып-ш чеде бээримге, ол аржаанда-кпы төжээ салдап чоруур болду-у көргөш, таакпылап олурган-ык оолдарга сагындырыгны-лгаш, 20-30 чыл бурунгаар чон-жаанны канчаар хүндүлөп чораа-н чугаалап бердим. Оолдар мээң-таамны дыңнааш, черде окта-нган таакпылар төжектерин чаң-с черге чыып кагдылар.

Ону бодап көөргө,бир звес-наа эмненип келген кижилерге-румну тайылбырлап берип турар-ла, чон база ол чурумну эдерер-вирлиг. Кижилер ол ыдыктыг ар-жаанга канчаар бодун алдынарын-илбези-ле шын хевирлиг. Шаг-да-уг улус кижини: «Аржаан ба-ынче үнмес, карак аржаанын-вага чалап алгаш, кедээр барып-рактарыңар чуңар, ол дээр-ге ар-жааның арны-дыр, ынчангаш аңаа-о туруп, кылаштап болбас. Баар-аржаанының кырында баар-биле-неш кара-бора даш бар, ону-азып болбас, аңаа дегбес» — деп-агып-сургаар болур чүве. Ону-үүседири хоойлу-биле дөмей-лбан.

Бо удаада баргаш, чаа дүрүм-ер чогааттына бергенинге мен чер-е таарзынмадым. Баар аржааны-ың дээп болбас дажының кырында-ыдып алган, ону суйбал чыдар-ижилер база тыпты берген болду.

«Ол канчал турарыңар ол?» — дээр-имге: «Ынчаар эмненип чүве-дир» — деп харылаар болду. Ол чурум-ну та кым, та кажан чогаадып каан, билдинмес.

Бистиң өгбелеривис аржаанны камнап, бүгү-ле чурумнарны сагып-чораанындан ол баар аржааны бодунуң бичи хааржаанга үргүлчү-долдур аржаанның чыдар турган-болза, амгы үеде чүгле эртенги-шактарда аржаан көстүп келген-турар, хүндүскү үеде кургап апар-ган чыдар болду. Ол аржаанның-дажының кырынга чыдып алгаш, суйбал чыдары ол аржаанның-эвээ-жеп турарыңа салдарлыг болган-чадавас...

Хайыраан бойдустан чаяаттын-ган аржаанывыстың чамдык ар-жаан-суглары соглуп-чидип калганы-хомуданчыг. Чижээ, мунуң дээр-херээженнер онгачазы. Онгачаның-иштинде херээжен кижиниң таз-сөөгүңгө дөмей даш бар. Шагдан-тура ол даштың кырынга ажы-төл-чок херээжен кижилер олурар, ооң-соонда ажы-төл божуп алып чо-раан. Аржаанче кирер бетинде-ижип четтирип алып онгачаның-иш-тинден үнүп чыдар ижер аржаан-соглу берген болду. Аржаанның-иштинге кижиге кире бергеш олурар-га, чииртим-даа хөлчок апарган. Чүге дээр-ге онгачаже кирген кижилер-ниң идик-хевин уштунуп алып-чери чок кылдыр, чүге-ле чүве ийик, ойнаар-кыстар салгылап каан. Садыг-магазин-даа сагындырар. Ол ойнаар-кыстар ижер сугнуң соглуп-калганынга салдарлыг болган звес-деп бе? Шагдан бээр уруглар ча-яа-ны дилеп келген кижилер кайы-көвей маңаа кирип ап, эмнедип-турган болза, кандыг-даа ойнаар-кыс арттырбайн турган чүве болгай.

Бо бүгүнү бодум карактарым-биле көргөш, мээң сагыш-сеткилим-аарып тур. Делегейде ховар дээр-бойдустан чайгаар бүткен эртин-е-висти камнап, хумагалап албас бол-зувусса, бистиң тыва чонга эгиттин-

мес улуг чидириглерниң бирээзи-болур. Ынчангаш мен тыва улустуң-«ядараарда хамнаар» дээр үлгер-чугаазында ышкаш, лама-башкы-лардан айтыртынып, бойдус-биле-харылзаалыг чаяакчы хамнар-биле-сүмележи келгенимниң түнне-линде, Тарыс аржаанынга оваа-дагыдарын шийтпирлеп алдым.

Дагылганы Моолдун чаяакчы-хамы Хурмаш Баасансурэн, ооң-дузалакчызы Пурэвжаа Ляханжаа-эрттирген. Мени бо талазы-биле-деткээр кижилер: Чечек, Кызыл-оол-Кушаалар, Валентина Майдыр, Багай-оол Хол, Лилия Мижит, Вале-рий Бар-Хоо, Елена Сан-Хоо, Санаа-Сан-Хоо, Артем, Людмила Бар-Хоолар, Юнона, Юра, Мөңге-Сен-гиннер, Эртине Шижээ, Долума-Шижээ, Начын Шижээ болгаш-өскелер-даа.

Тарыс аржаанынга Оваа да-гылганы МИЧ таварыштыр чарлаар-дээримге, Моолдан чалап алган-хам: «Оран-делегей ээлери оваа-дагыырын чөпшээрвейин барза-канчаар» дээр. Ынчангаш чарлал-кылбайн, солуннар редакцияларын-че долгаарымга: «Журналистер-Үстүү-Хүрээ фестивалыңче сургак-чылап чоруй барган» деп хары-берди. Чарлал кылбаан дээр эш-өөрүмге чемеледип-даа турдум. Овааны үш чыл улаштыр чаяакчы-башкым дагып бээр болган. Бо-чылын чеди айда дагылганы эртти-рер бис.

Тарыс аржаанынга оваа дагыыр-мурнунда Кунгуртуг суурга оран-делегей ээлеринден чөпшээрел-дилеп хамнаанының түннелинде-билдингени болза, аржааның ээзи-чок, улустуң ол черни чүдөдип, ба-гай ажыглап турарыңа хомудааш, чорупкан болган. Тарыска үш оваа-ны тургузар, дагылганы Хой ша-гында чорудар чөпшээрелди алган.

2010 чылдың июль 12-де хүндүс-овааларны чоннуң дузазы-биле тур-гузуп турувуста, баштай чаап-каш, оон хүннеп келген. Кежээ дагылга-үезинде дээр шуут аязы берген.

Семен Чигжит, Белек Балган, Валерий Бар-Хоо, Кызыл-оол Куша-болгаш өске-даа аныяктар оваа-тургузарыңа үлүг-хуузуң кириш-

тирип, улуг буяны чедип алган. Тарыс аржаанының Оваазы үш-оваадан тургустунган. Чүге дээр-ге аржааның ээлери: Баглан Эж (Баглан Авай), оглу Аралдии Бургут (Аралдии Эзир), кызы Омаачи Уда-ган (Омаачи хам) — олар дагылга-үезинде бодунуң чер-чуртунче соң-гу-барыын чүктен ээп чанып келген. Ортузунда улуг оваа — дышта-нып келген кижиге бүрүзүнүң чалба-рып, саң салыр оваазы.

Чөөн (солагай) талазында бичи-оваа — уруглар оваазы. Маңаа-аарыг уругларлыг улус чалбарып, саң салыр.

Барыын (он) талазында бичи-оваа — ажы-төл чаяалгазының-оваазы. Маңаа ажы-төл чаяаны дилеп-келген база уруг-дарыы ызы-рынмас өг-бүлелер кээр чалбарып, саңын салыр.

Ажы-төл дилеп келген кижилер-оваага-даа, онгачага-даа ойнаар-кыстарын арттырбайн, боттарыңа-ап алып. Оларны арттырып каарга, олар чааскаанзырап хомудап, ажы-төл чаяалгазы чайлай берип болур. Ынчангаш боттарыңа ап, бажың-балгадыңа аппарып камнап, чалап-алган чаяалгазы кылдыр хумагалыг-эдилээр ужурулуг.

Тарыс аржаанының оваазыңа-чалбарыырыңа чуруму. Оваага саң-салырда, аңаа чүгле аш-чем, шай-ның дээржизин өргүүр. Арага-салбас. Саң салган соонда, беш-өңнүг кадактарны өг-бүлезиниң-өмүнээзинден, көк өңнүг кадак-тарны кижиге бүрүзүнүң мурнундан-чер, суг ээлеринге тускай кыл-дынган чөлөлөргө баглаар ужурулуг. Уруглар оваазы биле улуг овааның-чанында челе эр хиндиктиг кижилер-ниң кадактарын баглаарыңа, а-улуг оваа биле ажы-төл чаяалга-зының оваазының аразында челе-херээжен кижилерниң кадактарын-баглаарыңа тускайлаттынган. Овааның бодунга кадак баглавас. Оваага сыра ыяштарны база-даш-тарны немээр. Дашты салырда-3-тен эвээш эвести салыр (чүге дээр-ге авазының, адазының база бодунуң-өмүнээзинден кылдыр салганы бо-лур). Өг-бүлезиниң өске кежигүн-нериниң мурнундан көвүдөдир

даштарны салып болур.

Оваа долгандыр кылаштаарда-5 янзы тараа аймаан өргүп, 3 оваа-ларны шуптузун чаңгыс аай хүн-аайы-биле 3 долгандыр кылаштаар. Долганып тургаш, кайы хамаанчок-маңнашпас, чүк бүрүдөн уг-баш чок-кирбес-үнмес, амыдыралдың оруу-база ол ышкаш ужу-майык чок-апаар.

Тарыс аржаанынга чедип алыры-берге, чер аразы ырак, орук багай-даа болза, эмнедип келген кижилер-ниң саны хой. 2010 чылда чайны-дургу 3 муң ажыг кижиге Тарыска-бодунуң кадыкшлын быжыглап ал-ганнар. Ол оранга четкен кижиге оон-чараш бойдус чурумалын магадап-ханмас.

Бичи девискээрде 15 аңгы он-гачаларның тыттып келгени, онга-ча бүрүзүнүң тус-тузунда аңгы-аңгы-температуралык чонну кайгадыр.

Дыштанып келген чон база ар-жаанга бүгү-ле чоруттунуп турар-хемчеглерге идекпейлиг киржи-п турары өөрүнчүг. Ооң чижээнге-эрткен чайын аңаа ажыг аайы-биле-чораан Тере-Хөл кожуунда ТР-ниң-Чазааның Даргазының төлээзи-Радион Семенович Мунзуктун-удуртулганы-биле дыштаныкчылар-«Чөөн бүүрек» аржаанының онга-чазын чаарткан. Бир арыглары-черни немей туткан, онгачалар-чанында бок урар урнарны кылган. Дүрген-оол Дана, Артур Сундуй-болгаш Кызыл кожуундан Геннадий-Монгуш болгаш өскелер-даа бо-бүгү хемчеглерге идекпейлиг ки-ришкен.

Хүндүлүг номчукчу! Чер-чурту-вустуң эртинелериниң бирээзи-Тарыс аржаанынга чоннуң культу-руг эмненип дыштанырын органи-застаар күзөлдиг, харысалгалыг-кижилерниң ажилдаарының үези-келген. Ээзи чок кодан турбас, эге-зи чок суг турбас. Шак мындыг бай-далдарны көргөш, ол дээр сагыш-сеткили аарып чоруур кижилер-эвээш звес. Моон ыңай соңгаар-ладыр үе чок. Мээң бо эгелзеш-кинимни республиканың чону дет-киир боор дээрзинге идегеп артым.

Людмила ЖДАНОВА.

УРУГЛАРНЫҢ ДЫШТАНЫЛГАЗЫ

Тываның Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызы социал хандырылга албан черлеринин учедунда турар 420 уругну курорт-санаторийлерге кадыын быжыглап алыры-биле чорудар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуураактың чугаалап турары-биле, бо чылын эрткен чылга деңнээрге, барык ийи катап хөй уруглар дыштаныр. Эрзин, Өвүр, Барыын-Хемчик, Кызыл кожууннар-дан Хакасияның «Жарки» профилакторийинче 25, «Красноярское загорье» санаторийинче 40 уруг аыттаныпкан.

Бо хүнүнде Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының шугумунда 30 лагерь ажылдап турар. Чагытай хөл чалында «Байлак» стационар лагеринин девискээрин кызыгаарлаар септелге ажылы дооступ турар, неделя төнчүзүнде ол ажыттынар. Чөөн-Хемчик кожуунда спортчу кадык-шылга «Чалама» лагери ажылдап турар. Сүт-Хөл кожуунун өг-бүлөгө болгаш уругларга деткимче төвүнде 7-15 хар-назылыг 60 уругну дыштандырып эгелзэн.

Медээлер

УЛУГ СПОРТКА БЕЛЕТКЕЛ

2020 чылга чедир спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге Россияның национал чыынды составынче кирип турар тыва спортчуларның санын 8-тен 15 кижиге чедир көвүдөдир деп күш-культура болгаш спортту бурунгаар хөгжүдеринин мурнады көргөн сорулгазы кылдыр Тыва Республиканың Чазаа салган.

Сөөлгү чылдарда бистиң республикада күш-культура болгаш спорт шапкын хөгжүлдени алганының көскү херечизи кылдыр бистиң спортчуларының аңгы-аңгы чергелиг маргылдааларга чайынналчак чедишкениннен көрүп болур. 2010 чылда тыва спортчулар Россия болгаш делегей чергелиг маргылдаалардан 107 медальды чаалап эккелген. Оларның иштинде 22 алдын, 17 мөңгүн, 27 хүлер медальдар эң үнелиг. Тыва Республиканың Спорт болгаш аныктар херектеринин талазы-биле сайыды Уран-кыс Сергеевна Ондарның дыңнатканы-биле алырга, күш-культура болгаш спортту сайзырадырының талазы-биле узун

хуусаалыг план спортка массалыг кижилгени чедип алырының аргазын берип турар. Бо хүннерде республиканың чурттакчы чонунун 80 муң күш-культурада хаара туттунган. Ол россияжи ортумак көргүзүгден 1,5 катап хөй болуп турар. А 2020 чылда ол көргүзүг 30 хуу чедир өзер. Ынчангаш материал-техниктиг баазаны улгаттырып, оон шынарын бедидери база көрдүнген. Бо хүнде 10 муң чурттакчы чонга онааштыр 5,25 дөрбелчин метр спортчу шөл онаажып турар болза, чоокку үеде ол 7,15 дөрбелчин метр, эштир бассейн 8,7-ден 26,3 дөрбелчин метр, ойнаар шөлдер болгаш маңнаар оруктар 0,009 турганындан 0,08 дөрбелчин метр чедир калбарар. Республикада бар элээди уругларның спортчу 22 школазынга немей 7 школаны немей тудуп, ынаар спортка хандык-шылдыг оолдар, уругларны эвилелдээр. Кадыкшылының байдалы кызыгаарлаттыг кижилеринин ортузунга күш-культураны болгаш спортту непередир. Спорттун хевирлеринге бирги разрядчыларның болгаш кандидаттарның санын 300 чедирер, а тускай мергежилдиг тренер башкыларның санын база көвүдөдир сорулгада салдыгган.

Айлаң МОНГУШ.

Төрүттүнген хүнүдөр-биле!

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы суурунда чурттап эргим, хүндүлүг ававыс, күш-ажылдың хоочуну, 6 кыстың 7 уйнуткун кырган-авазы **Серенмаа Иргитовна ДОНГАКТЫ** 10-да 65 харлаан юбилейи-биле байыр чедирбишаан, өрте бар өлчей кижинин бүгү-ле дээжи, чечектерин каас-каастап чорзун деп йөрээвишаан, бистиң аравыска ам-даа чылдарда чурттаарыңны күзевишаан, дараазында одуру бараалгаттывыс.

Ававыс сээң авыралың
Алдын хүнге деңнеп чор бис,
Ажы-төлүң аас-кежи —
Ававыстың авыралы.

Каяа-даа бол чоруву
Караавыска көстүп ч
Хайыралдыг ававыска
Кажанда-даа мөгээр

Өөнүң ээзи, ажы-
уйнуттары, күдээлери

Төрөл бөлүктүн чыыжынч чалап тур бис

Сүт-Хөл кожуунун Манчүрекке чурттап чораан бурун **Чамзырың Ооржактың** ажы-төлү — оолдары Шоваатай, Ка Бийир-оол, чаңгыс кызы Сүүр-Караның ажы-төлдериин төлдери болур бөгүнгү салгалдарын июль 23-24 хүнн Манчүрекке болур төрөл бөлүк чыыжынга келирин чалап тур.

Бийир-оол огул Уйну-оолдун уруу

Харылзажыр телефоннары: 89235970994; 8923545516
89232683051; 8923266575

Документилерлиг сумка читкен

Джамия Саны-Шировна КЫРГЫСТЫҢ адында документилерлиг (паспорт, чолаачы эргезинин шынзылгазы, автомашина сумка читкен. Эгидерин диледим, шаңналдыг.

Тел. 8-923-540-32-42; 8-923-541-44-74.

АВТОМАШИНА садып тур мен

«ГАЗ-66» маркалыг самосвал автомашинаны садып тур. Өртээ дугуржулга езугаар.

Харылзажыр чери: Чаа-Хөл кожуун, Кызыл-Даг суур, Д кудумчузу, бажың 13, квартира 1. Тел.: 89232699640.

НАРКОТИКТИГ БУДУМЕЛДЕР САДЫП-СААРГАНЫ ДЭЭШ...

Россияның айыыл чок чоруунун талазы-биле Федералдыг албан черинин эргелелин Тыва Республикага март 10-да чоруткан оперативтиг истелге хемчеглеринин түннелинде Кызыл хоорайның чурттакчылары Азияна Владимировна Дажикай, Чодураа Кара-ооловна Саая олар боттарының эрткен чылдың күзүн кылып алганы 150 грамм наркотиктиг будумелдерин садып-саарып чыткаш, туттурган. «Садыгжыларга» хамаарыштыр РФ-нин КК-нин 3-кү кезээнин 228.1 чүүлүнге дүүштүр кеземче херзэн оттурган турган.

Июнь айда ТР-нин Кызыл хоорайның суду А.В.Дажикай биле Ч.К.Сааяны улуг хемчээлдиг наркотиктиг будумелдерни бөлүү-биле хоойлуга чөрүштүр садып-саарганы дээш буруудаткаш, хосталгазын 5 чыл казып шииткен база 4 чылды ниити чурумнуг эдип чазаар колонияга эрттерери көрдүнген.

РФ-тин Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының ТР талазы-биле эргелелин парлалга албаны.

Читкени-биле...

Өвүр кожуунун Хандагайты сумуунда **Александра Кертик-ооловна МОНГУШТУҢ** «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылгазының читкени-биле ону күш чок деп санаар.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың муниципалдыг району Тожу кожуун чагыргазыне РФ-тин хамаатызы **Роман Ротимирович Чеченден** Тожу кожуунун Тоора-Хем суурунун Рабочая кудумчузу, бажың № 15 «а» деп адресте чурттакчылыг суурларның ажылгалдыг черлеринден ниити шөлү 2000,0 дөрбелчин метр, №17:11:0502050:69 кадастр дугаарлыг чер участогун (шөлдү чижеглеп санаан, чер участогунун хемчээли чер ажылдарының чоруттунган түннелдери-биле тодараттынар) хуу чуртталга бажынын тудуп алыры-биле 3 (үш) чыл дургузунда арендага бээрин дилзэн билдиришкени кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдиришкенин Тожу кожуунун муниципалдыг чагыргазы хүлээп алыр.

«ЭНЕРГОТУДУГ» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилел КВАРТИРАЛАРНЫ ТУДУГ КЫЛЫЧЫЗЫНДАН

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каыттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каыт тууйбу бажың	1	43,26	9,96	1,2,3,4
	2 тип 1	84,63	11,50	1
	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2011 ч. 3 кв.	3	97,80	11,50	2,3,4

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каыттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каыт тууйбу бажың	1	43,26	9,96	1,2,3,4
	2 тип 1	84,63	11,50	1
	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2011 ч. 3 кв.	3	97,80	11,50	2,3,4

1 дөрбелчин метрде өртээ 34 500 рубльден өрү Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:
тел/факс: (39422) 4-85-29,
8-923-268-90-73, 8-923-386-80-48, 8-905-920-41-01.
Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрө—2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 6600. Чагыг 77. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

«Хааннар шынаазы».

Саглаана Коңга олча-тывыжы-биле.

Ренат САНГЫ-БАДРАНЫҢ тырттырган

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувак»
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 04930
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга бо массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ор Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну чылдың май 14-те эде бүрүткэн.
Херчилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1 Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодал редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг сан болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар бот харыылаар.